

Syrener i ruiner

Kurser om ett kulturarv på ruinens brant

Lillhärad och Rytterne socken, Västmanland
Wist socken, Östergötland
Vånga socken, Skåne
Nor socken, Värmland

Josefina Sköld och Christina Svensson

Syrener i ruiner

Kurser om ett kulturarv på ruinens brant

Lillhärad och Rytterne socken, Västmanland
Wist socken, Östergötland
Vånga socken, Skåne
Nor socken, Värmland

Josefina Sköld och Christina Svensson

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen
Stora gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
Fax: 021-14 52 20
E-post: info@kmmmd.se

© Kulturmiljövård Mälardalen 2008

Omslagsfoto: Josefina Sköld. Vintergröna vid Slätta-Nissens, Skåne 2007.

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2006/01407.

ISSN: 1653-7408
ISBN: 978-91-86019-34-1

Tryck: Just Nu, Västerås 2008.

Innehållsförteckning

Sammanfattning	6
Tack till	6
Introduktion	7
Inledning	7
Bakgrund	7
Projektet	7
Torpen och torparna	8
Torpen och deras trädgårdar	8
Vad är en kulturväxt?	11
Programmet för Odlad Mångfald, POM.....	12
Syfte och målsättning	12
Metod	13
Resultat och diskussion	14
Upplägg.....	14
Västmanland	14
Rönningstorp	15
Vitmossen.....	20
Linnäs.....	25
Kalvstorp.....	29
Östergötland	36
Hjortkälla.....	37
Risberget.....	44
Skogsstugan.....	49
Skåne	53
Starkatorpet.....	54
Slätta-Nissens.....	56
Haje-Pers	62
Västervik.....	66
Värmland	71
Lilla Bäckelid.....	72
Berg	76
Norra Mossänden	81
Klubberud	85
Slutsatser.....	92
Bilagor	93
Bilaga 1. Tabell med torpens förekomst i kartmaterialet.....	93
Bilaga 2. Tabell över vilka torp växterna återfunnits vid	95
Bilaga 3. Tabell vid vilket torp växterna beskrivs	97
Bilaga 4. Teckenförklaring växterna.....	98
Bilaga 5. Teckenförklaring bebyggelse lämningarna.....	99
Bilaga 6. Referenslista foto	99
Referenser	102
Muntliga och skriftliga uppgifter	102
Litteratur.....	102

Sammanfattning

Som en följd av det projekt kring det biologiska kulturarvet som under tre års tid, 2004-2006, bedrivits i Västmanland, kom följande projekt till stånd. I projektet där kvarstående kulturväxter inventerats vid lämningar efter torp, har en speciell metod utvecklats. Syftet med projektet som genomfördes i kursform, var att nå ut med denna metod och att sprida den till andra delar av landet.

Beroende på olika förutsättningar i landets olika delar med avseende på geografiskt läge, tidpunkt då torpen övergavs, skillnader i hur grundligt torpen är inventerade och dess historia eftersökt i arkiven samt tillgång till kartor och fotografier, redovisas resultaten på något olika sätt.

I stort kan sägas att kulturväxtfloran ser lika ut i de olika områdena. Några anmärkningsvärda skillnader noterades dock efter fältinventeringarna, som att syren hittades i Västmanland och Värmland men inte i Östergötland och Skåne. Syren finns dock i alla områdena. För malva gäller det omvända förhållandet. Krusbär hittades i alla områdena.

Gemensamt för alla torpen i alla inventeringsområdena är att ju mer skogen tränger sig på desto färre antal kulturväxter.

Tack till

- Elisabeth, som tragiskt inte längre finns bland oss. Vi jobbar vidare i projektet enligt dina ambitioner.
- Katarina Frost och Vallby friluftsmuseum
- David von Schinkel, Tidö slott
- Ingmar Carlsson som bistått med mycket källmaterial, kartor och fotografier från torpen före, under och efter kursen
- Ing-Britt Andersson från Föreningen Gamla Linköping och Östergötlands hembygdsförbund
- Vallaförvaltningen och Tekniska förvaltningen i Linköping för lånet av lokalen
- Kerstin Tornblad och Jennie Dahlkvist för guidningen av trädgårdarna i gamla Linköping
- Solvig Oredsson om bistått och förmedlat källmaterial, kartor och fotografier från torpen före, under och efter kursen
- Eric och Rune Olsson med familjer som lät oss besöka deras torp Norra Kopparebo och rikligt delade med sig av sina hägkomster och privata efterforskningar om de boende i Klockenakull
- Katarina Olsson och Bertil Helgesson och Regionmuseet Kristiansstad som hjälpte oss med urval av platser, arkivmaterial och kartor
- Pia Sander, Skånes hembygdsförbund
- Inger och Bo Erlandsson för GPS-koordinater i Skåne
- Ulla Larsson, Mellerudstorp, Nors hembygdsförening
- Solveig Lundberg, Nors Hembygdsförening
- Stefan Thulin för hjälp med fotografier
- Staffan Nyström, professor i namnforskning, Uppsala universitet

Introduktion

Inledning

Då vi ansåg oss klara med inventeringarna i Västmanland och inte trodde att ytterligare inventeringar där skulle tillföra något nytt, beslutades att söka pengar för att kunna föra ut metoden som utvecklats, på nationell nivå.

Så, med följande rapport vill vi redogöra för arbetet med att sprida kunskapen om metoden som utvecklats i Västmanland under flera års inventeringar.

Bakgrund

Projektet

2007 års projekt, Syrener i ruiner, syftar till att nå ut i Sverige med den metod som utvecklats i Västmanland under tre års inventeringar av det biologiska kulturarvet. Metoden går ut på kartläggning av idag, både när det gäller grunderna efter bebyggelse och det levande kulturarvet i form av kvarstående kulturväxter. Ögonblicksbilden jämförs sedan med den information som finns att få från kartor, arkiv och fotografier. I de fall fotografier finns tas en ny bild från samma position för att kunna jämföra då och nu. Äldsta kartbelägg och siste brukare eftersöks i arkiven för att ge en uppfattning om torpets ålder och när det övergavs.

Även 2007 års projekt är ett samarbetsprojekt mellan Länsstyrelsen i Västmanlands län, Riksantikvarieämbetet, Skogsstyrelsen Västmanlands distrikt och Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen. Biolog Josefina Sköld på Skogsstyrelsen och Christina Svensson på Stiftelsen Kulturmiljövård i Mälardalen har stått för projektets genomförande. Josefina ansvarar för den biologiska delen och Christina ansvarar för den antikvariska delen med arkiv- och kartstudier samt uppmätning av grunder i fält.

År 2004 genomförde Skogsvårdsstyrelsen i Västra Mälardalens distrikt och Västmanlands läns museum en studie av kvarstående kulturväxter kring lämningarna efter ett tiotal torp i Lillhärad socken, strax nordväst om Västerås. Projektet syftade bland annat till att jämföra växtligheten på fotografier tagna kring sekelskiftet år 1900, med den som finns på samma plats idag. Men studien inriktades även på att finna ett äldsta belägg i de historiska kartorna för torpen, för att eventuellt kunna forminnesklassa dessa och om möjligt finna skillnader i växtligheten beroende på torpens ålder (Sköld & Åman, 2004, Welinder S, 2007).

Under 2005 gjordes en jämförande studie av kvarstående kulturväxter kring tio torp vid Riddarhyttan i Skinnskattebergs socken, samt en komplettering av 2004 års projekt med inventering av vår- och försommarväxter kring Lillhäradstorpen. Ambitionen var att göra studien i ett landskap med en annorlunda topografi och odlingszon, med andra ord, i en annan del av länet, för att se om resultatet från Lillhärad var representativt även för Bergslagen. Liksom 2004 års studie var 2005 års projekt ett samarbetsprojekt mellan Länsstyrelsen i Västmanlands län, Riksantikvarieämbetet, Skogsvårdsstyrelsen Västra Mälardalens distrikt och Västmanlands läns museum (Sköld & Åman, 2005, Welinder S, 2007).

2006 fortsatte projektet med en avslutande jämförelsestudie i området kring Tidö slott i Rytterne socken sydväst om Västerås. Detta område valdes då den sista av odlingszonerna, zon 2, återfinns i de Mälarnära delarna av Västmanland.

Förhoppningen var att hitta torplämningar med anor ner till 1600-talet då slottet byggdes och med ett rikt arkivmaterial med uppgifter om torptäppor med influenser från de rika slottsparkerna. Även 2006 års projekt var ett samarbetsprojekt mellan Länsstyrelsen i Västmanlands län, Riksantikvarieämbetet, Skogsstyrelsen Västmanlands distrikt och Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen (f.d. Västmanlands läns museum) (Sjökvist & Sköld, 2006).

Figur 3-4. De tidigare rapporterna. *Krusbär eller måbär – Vem bryr sig?* (2004), *Riddarhyttan – en plats för vila och ro* (2005) och *Kulturväxter i slottets skugga – om 1700-talstäppor på Tidö* (2006).

Torpen och torparna

Innebörden av torp har varierat under historien. På 1500-talet och i början av 1600-talet avsåg ordet torp ofta mindre enheter familjejordbruk, som tagits upp på en äldre bys eller gårds utmarker. Torpet utgjorde grunden för torparfamiljens försörjning; till torpet hörde små åkrar och täppor. Torparen betalade arrende till huvudgården med dagsverken eller kontanter. Under 1500-talet ansågs dessa nybyggen bra, landet behövde hämta sig efter den medeltida agrarkrisen, och ju fler som kunde försörja sig desto bättre (Elgeskog 1945). Under stormaktstidens 1600-tal blev de angeläget att bevara skogarna, många torp kom då kom då att skattläggas eller rivas. De stora skattebefriade säterierna hade många torp, detta för att knyta till sig arbetskraft. De som var torpare på säterier var fria från utskrivning. På slutet av 1700-talet fick bönderna rätt att disponera allmanningarna och nya torp etablerades ofta långt från huvudgården. 1827 genomfördes det stora Laga skiftet i Sverige. För att effektivisera jordbruket lades de splittrade åker- och ängstegarna samman till sammanhängande mark, gårdar flyttade ut från bykärnorna och den samfällda marken delades. Bönderna behövde ny mark för bebyggelse och odling och torpmarken blev attraktiv. Torparna kom att bli backstugusittare, daglönade eller styrde mot städernas industrier. På 1860-talet fanns över 100 000 torp i Sverige och torparen var landets näst största befolkningsgrupp, endast bönderna var fler. 1943 blev det förbjudet att betala jordarrende med dagsverken och torpinstitutionen upphörde 1943 (Bäck 1992).

Torpen och deras trädgårdar

Vad säger egentligen de växtfynd som görs runt gamla övergivna torp? Kan de ge en inblick i hur dåtidens torparträdgårdar en gång såg ut? Svaret på detta är inte helt enkelt. Förutom klimat och geografiska faktorer påverkas torpmiljön av andra yttre faktorer. Ligger torpet isolerat så att de växter som påträffas verkligen kan antas härröra från tiden då torpet var bebott, eller sker en påverkan från modern bebyggelse i form av spridning av trädgårdsavfall eller luftburna fröer? Har torpet kanske använts som sommarstuga innan det slutligen övergavs och därmed fått växter inplanterade

i senare tid? Hur länge torpet varit övergivet borde rimligen visa sig genom en avmattning i både antal sorter och individer ju längre tiden går. För att se dessa mönster måste samma plats besökas flera gånger under en lång tidsperiod. Hur miljön runt torpet ser ut idag påverkar också. Tunet kan vara planterat med skog, betas eller vara lämnat för fri utveckling. Vid torp planterade med gran hittas sällan någon större mängd kulturväxter som vid Närtorpet i Västmanland (Sköld & Åman, 2004). Kanske något enstaka fruktträd eller buske som klarat sig kvar i en glänta, men perenner och liknande är det sämre med. Betas marken kan resultatet variera beroende på vilka djur som betar och hur många. Taggiga buskar som krusbär kan klara sig kvar trots bete, som vid torpet Hjulsätra i Västmanland (Sköld & Åman, 2004). Andra växter som brandliljan med sina lysande färger lockar till sig korna och endast stjälkarna blir kvar, som vid torpet Hjortkälla i Östergötland.

Figur 5. Vid Närtorpet har gran planterats i alla grunderna. Ett päronträd kämpar sig kvar mellan de kvävande granarna.

Vilken typ av kulturväxter som hittas varierar såklart, men inte så mycket som man kanske kan tro. Skillnaderna från Mälardalen och söderut är, som visas i denna rapport, inte så stora, men kommer man längre upp i landet borde det kargare klimatet inverka. Flera klängväxter som vintergröna och kaprifol tar snabbt över stora ytor som vid Linnäs i Västmanland (Sjökvist & Sköld, 2006), men även vid Risberget i Östergötland och Slätta-Nissens i Skåne. Buskar som snöbär, spirea och syren förökar sig med rotskott och breder snabbt ut sig i stora snåriga buskage när skötseln upphör. Så är fallet vid Långens i Västmanland (Sköld & Åman, 2005). Idag kan det därför vara svårt att se var dessa växter ursprungligen planterades. Flera andra växter än de som påträffats vid inventeringarna har självklart funnits vid torpen då dessa varit bebodda. Vissa växter som ringblommor och solrosor är ettåriga och måste säs nya varje år.

Figur 6. Vid Linnäs täcker vintergrönan idag stora delar av torptunet.

Dahlia är exempel på en växt som omöjligt kan återfinnas idag eftersom den inte klarar frost utan måste planteras varje år. Åter andra klarar sig inte när gräs och annat "ogräs" tar över, utan tynar bort. Med andra växter som pion och löjtnantshjärta kan det förhålla sig så att dessa praktväxter inte lämnades kvar, utan flyttades med till torparens nästa boställe. Kvarstod de efter flytt har troligen någon granne förbarmat sig över växterna och flyttat in dem i sin egen trädgård (Svedjemyr, 1986).

Hur kan vi då få reda på hur torparens täppa såg ut? Här får man lita till skildringar av olika slag. Än så länge finns personer som bott och levat på dessa platser kvar. Passa på att intervjua dem innan det är för sent! Ibland kan man även finna fotografier och har man riktig tur finns dessutom uppgifter på när bilden är tagen, vad den föreställer och vem som tagit bilden. Uppgifter som förstärker fakta och ger bilden och därmed torpet och dess innevanare en mer intressant historia. På andra håll får man lita till litteraturen. I Mobergs *Utvandrarna* finns följande skildring om Kristinas odlarmödor i det nya landet i mitten av 1800-talet: "Hennes nya blomland låg invid stugans långvägg på framsidan, vänt mot solens väderstreck: här skulle det växa. Hon ansade jorden väl och rensade

noggrant bort ogräs och vildgräsrötter. Så påtade hon ner fröet i rader, en rad av varje sort, höljde jord över, jämnade till jorden och klappade den med brädlapp. Landet såg grannt ut, när det låg färdigt. Det skulle växa blommor vid ett hem, och de skulle stå på framsidan, på bedersplatsen. Blomland hörde till människors bostäder. Ingen planterade blommor utanför en svinstia. Ett blomland skäljde människors boningar från djurens härbärgen. Där skulle nu blommorna växa rakt nedanför fönstret så att hon fick dem för ögonen så snart hon tittade ut. Och folk kunde se på långt håll, att det bodde människor i stugan med de oskrädda stockväggarna. När Kristina fick sitt blomland vid det nya hemmet i ordning kände hon det som om hon flyttat över en liten jordfläck från hemlandet till nybygget vid Ki-Chi-Saga...” (Moberg, 1970).

Men det hade inte alltid sett ut så i Sverige? Under medeltiden kom många växter till Sverige med klosterväsendet (Minnhagen-Alvsten et al, 1996). Under 1600-talet var det adeln som odlade, både för nytta och nöje i sina parker och trädgårdar. I början av 1800-talet fanns fortfarande väldigt få plantskolor i Sverige och adeln köpte de flesta av sina växter utomlands. Böndernas odling hade vid denna tid fortfarande medeltida drag. Husen låg tätt tillsammans i byar och odling skedde där den fick plats, i små inhägnade hagar. Allt som skulle ätas måste odlas och denna odling upptog därför den mesta ytan (Andréasson, 2007). *”Vi anlade och omgärdade också en liten ”have” vid stugan, och planterade päron-, plommon-, och körsbärsträd, samt satte blommor och fingo genom detta lite mer hemtrevligt efter hand...” (Paulsson, 1943).*

Många i 1800-talets samhälle hade varken tid, plats eller råd att anlägga en planerad trädgård med grusgångar och välformade rabatter. Men även vid torp och backstugor blev prydnadsväxterna allt vanligare även om nyttoodlingen fortfarande dominerade. Några prydnadsväxter kunde man ibland hitta på mullbänken vid husets vägg. En mullbänk var en låg jordvall som skottats upp kring grunden för värmens skull. Några exempel på växter som hörde hemma här är akleja och brandlilja. Ofta stod även några kryddväxter tillsammans med blommorna, som lavendel, åbrodd och salvia (Andréasson, 2007). De skånska fyrålgade bondgårdarna hade alla fönster och verksamheter riktade inåt gårdsplanen och bönderna var därför inte intresserade av en prydnadsträdgård utanför huslängorna. Inte förrän gården flyttades ut från den hopgyttrade byn och fick utåtriktade fönster, fanns det en möjlighet för bonden att anamma överklassens manér med prydnadsväxter (Sjöbeck, 1932). Detta skedde i och med Laga Skifte från 1827 och först då fanns möjlighet för trädgårdar i mer modern bemärkelse.

Figur 7. Innan laga skifte delades åkern mellan arvingarna och tegarna blev smalare och smalare, som ett lapptäcke i naturen.

Växterna spred sig från adelns parker och trädgårdar via de många anställda, antingen genom gåvor eller kanske genom att någon knyckte med sig en planta. Därefter byttes skott och plantor från person till person. Hushållningssällskapen och folkskolorna bedrev även utdelningskampanjer som hjälpte till att sprida växterna även hos dem som inte kunde betala för sig. Beslutet 1854 att bygga ett statligt järnvägsnät innebar en stor förbättring av landets kommunikationer och därmed möjligheterna att sprida växter. När allt fler människor blev intresserade av trädgårdsodling ökade också efterfrågan på frö och plantor och sortimentet ändrades snabbt. Det är ett faktum att antalet arter och sorter på marknaden aldrig varit större än vid förra sekelskiftet. För plantskolorna verkar det viktigaste vid denna tid ha varit att kunna erbjuda ett brett urval, men man hade sannolikt inte speciellt många exemplar av varje sort (Andréasson, 2007).

Lena Gunnarsson konstaterar i *Torpträdgårdar i Skåne* att: *"Skönhetsbehovet som vi ändå får anse vara något verkligt och konkret behov hos de flesta, tar sig alltså ibland – och kanske inte så sällan som man trott – uttryck i trädgårdsodling även hos torparen. Spåren av det kan vi se på de otal gamla torpruiner där envisa och seglivade perenner, blommande buskar och träd står kvar och pryder platsen trots att ingen sköter om dem längre, och ruinen i många fall botas av igenväxning..."* (Gunnarsson, 1987). Viktigt att komma ihåg är att det vi ser idag är en ögonblicksbild av något föränderligt som kan vara svårt att spåra till sin ursprungliga form, men som för den skull inte gör det mindre njutbart att försöka.

Av ca 30 000 arter människan använder sig av i dag nyttjas ca 7 000 i jordbruket. 30 arter svarar för 90 % av kaloritillskottet. Av dessa står vete och ris för hälften! Endast under de senaste drygt 100 åren har människan bedrivit aktiv växtförädling. Men under den tiden har evolutionen drivits på i en alltmer hisnande fart!

"Urgamla" kulturväxter (minst 4 000 år): vete, korn, ris, hirs, åkerböna, sojaböna, äpple, päron, fikon, banan, vindruva, oliv, kål, kålrot, lök, mullbär, hampa och lin
"Nya" kulturväxter: raps, blåbär och gummiträd

Vad är en kulturväxt?

Vilka växter man menar med kulturväxt är inte alltid självklart. Kulturväxt, "... växt som människan lärt sig använda och som därför odlas" står det i Nationalencyklopedin. I begreppet inbegrips vanligen att människan på något sätt har förändrat växten för att passa våra behov. I motsats till kulturväxterna lever de vilda växterna i en tuff värld. Det gäller att konkurrera om utrymme, näring och ljus, att försvara sig mot olika skadegörare, att föröka sig maximalt och att sprida avkomman så väl som möjligt. Inte undra på att de under årmiljonernas gång utvecklats en mängd olika sätt och strategier för att försvara sig och nå högsta möjliga förökningsframgång.

För våra förfäder var det förstås viktigt att försöka bli av med alla oönskade egenskaper. Tornar, taggar, oätliga eller giftiga ämnen, svaga strån som viker sig, frön som trillar av för minsta vindpust. Tusentals generationer av jordbrukare har - medvetet eller omedvetet - genom historien gjort sina urval bland miljontals plantor. Så småningom har de fått ett utseende som liknar de kulturväxter som odlas i dag.

Figur 8. Taggar är en egenskap våra förfäder försökt förädla bort.

Vårt land rymmer också annat, historiskt, växtmaterial av en mängd slag som ännu efter långt över 100 år fortfarande är livskraftigt. Måhända är det kanske inte det som ger den största skörden, de vackraste frukterna, eller den längsta blomningen. Helt klart har dock växterna visat sig ha egenskaper som gör att de överlever svåra vintrar eller på annat sätt har gjort sig populära. Dessa kulturväxter har utvecklats i intim relation med oss människor och tillhör det svenska kulturarvet precis lika mycket som runstenar, lador och träharvar. I sitt historiska sammanhang, som kulturmiljöer och liknande, är de förstås "helt rätt" (Jens Weibull, samordnare POM).

PROGRAMMET FÖR
ODLAD MÅNGFALD

Programmet för Odlad Mångfald, POM

År 1992 höll FN ett stort miljömöte i Rio de Janeiro, där bland annat världens långsiktiga livsmedelsförsörjning diskuterades. De flesta länder enades om en konvention som säger att alla växter och djur, deras gener och ekosystemen där de lever, ska bevaras. Eftersom vi inte vet vad vi kan ha behov av i framtiden måste allt liv bevaras. Sverige undertecknade konventionen 1993 och hittills har 190 länder skrivit under.

Med denna mångfaldskonvention som stöd undersökte FN:s livsmedelsorgan FAO hur det var ställt med världens kulturväxter. Man fann att skyddet för kulturväxterna var dåligt i många länder, att det fanns för få fungerande genbanker i världen och att ännu mer borde göras inom undervisning, forskning och växtförädling. Man enades om en ambitiös plan för att komma tillrätta med problemen, bland annat genom nationella program som ska slå fast det enskilda landets mål och strategi för att bevara och nyttja den odlade mångfalden.

I Sverige togs 1998 Programmet för Odlad Mångfald, POM, fram av Jordbruksverket i samråd med myndigheter, organisationer, företag och ideella föreningar verksamma inom området. POM har till uppgift att samla in kulturväxter och ordna för deras bevarande, öka användandet av kulturväxter genom odling och förädling, forska om arternas släktskap och genetiska variation, utbilda och informera samt bedriva internationellt samarbete. POM bedriver sitt arbete med insamling och kartläggning genom olika upprop: Rosor, perenner, frukt och bär, träd och buskar, lökar och knölar samt sparris.

Mer information finns på www.pom.info.

Syfte och målsättning

Syftet med projektet var att förmedla den metod som utvecklats i Västmanland under tre års inventeringar av det biologiska kulturarvet.

Målsättningen var att nå ut till andra delar av Sverige. Kurser planerades på fyra platser, Västmanland, Östergötland, Skåne och Värmland. Vid varje kurstillfälle fanns plats för upp till 20 deltagare. 3-5 torp valdes ut på varje plats och som vanligt skulle situationsplaner ritas upp över torpen och deras omgivning där kulturväxterna prickas in. Arkivstudier skulle göras för att om möjligt finna ett äldsta belägg i de historiska kartorna samt torpets siste brukare. Här har hembygdsföreningarnas torpinventeringar legat till grund för sammanställningarna i denna rapport (med undantag för Västmanland).

Metod

Förhoppning med projektet var att torpforskningen skulle komma berikas av nya grupper människor, som nås via ingången i form av grönt kulturarv och personhistoria. Kurserna vände sig främst till medlemmar i hembygdsrörelsen som var aktiva eller ville bli aktiva inom torpforskningen, men kurserna var öppna för alla intresserade.

Den metoden som används i dessa projekt innebär att torpet letas fram i historiskt kartmaterial eller arkiv för att finna dess tidigaste belägg samt den siste brukaren. I de tidigare studierna har fotografier på torpet då och nu haft en framträdande roll i presentationen. I flera fall i den här rapporten, har fotografier inte gått att få fram varför annat arkivmaterial har fått ligga till grund för att skapa en bild av hur torpet varit utformat. En ungefärlig situationsplan har upprättats över varje torplämning med gängse manuella arkeologiska metoder; måttband och kompass. Torpens koordinater har hämtats i efterhand från fastighetskartan, med undantag från Skåne där GPS användes. På situationsplanen har därefter kulturväxterna ritats in. Observera att situationsplanerna inte gör anspråk på att vara exakta. Bestämning och namngivning av växterna följer Krok & Almquist 1994, 28:e upplagan, 2:a tryckningen. För sammanställning av referenser till de historiska kartorna, se bilaga 1. För vilka växter som hittats vid vilka torp, se bilaga 2. För tabell över vilka torp växterna beskrivs vid, se bilaga 3. För teckenförklaring till situationsplanernas växter, se bilaga 4 och för bebyggelselämningarna se bilaga 5. Figurreferenser redovisas i bilaga 6.

Till projektet söktes pengar inom ramen för 28:25, bidrag för kulturmiljövård, från Riksantikvarieämbetet, vilka även ställde medel till förfogande. På uppdrag av Länsstyrelsen i Västmanlands län arrangerades kurserna av Skogsstyrelsen och Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen i samarbete med Västmanlands Hembygdsförbund. Dessutom stödde Sveriges Hembygdsförbund projektet. Med hjälp av lokala hembygdsföreningar valdes 3-4 torp ut i varje kursområde. Dessa besöktes i fält för att bestämma om det där fanns förutsättningar att göra en växtinventering. Torpen har endast besökts vid två tillfällen under växtsäsongen varför inventeringarna inte är kompletta, utan fler växter finns säkert att hitta. Det första besöket skedde vid ett rekognoseringsbesök i maj, då vårväxterna kunde inventeras. Ett andra besök gjordes vid kurstillfället, i Västmanland och Östergötland innan semestern, då sommarperennerna dokumenterades. I Skåne och Värmland genomfördes kurserna i augusti och september då höstväxterna inventerades.

I Västmanland valdes torpen Rönningstorp och Vitmossen i Lillhärad ut. De två torpen har tidigare inventerats under projektets första år (Sköld & Åman, 2004). Dessutom valdes Linnäs och Kalvstorp vid Tidö ut. Dessa två torp inventerades ursprungligen under projektets tredje år (Sjökvist & Sköld, 2006). I Östergötland skedde samarbete med Wist hembygdsförening och torpen Hjortkälla, Risberget och Skogsstugan inventerades. I Skåne ledde samarbetet med Oppmanna-Vånga hembygdsförening och Regionmuseet Kristiansstad till att torpen Starkatorpet, Slättan-Nissens, Haje-Pers och Västervik valdes ut till kursen. I Värmland hölls kursen tillsammans med hembygdsföreningen i Nor socken och Lilla Bäckelid, Berg, Norra och södra Mossänden samt Klubberud inventerades. Kursernas innehåll och deltagarnas förutsättningar varierade till följd av detta, ingen plats är den andra helt lik.

Samtliga kurser hölls under tre sammanhängande dagar, fredag-söndag. Första kursdagen bestod av en teoridel. Under samtliga kurser föreläste Christina Svensson, arkeolog, om *Arkivhandlingar och fotografier* och *Torplämningar och källkritik*. Dessutom praktiskt om *Kompassens grunder*. Josefina Sköld, biolog, föreläste om *Vilka torpväxter kan man förvänta sig att finna och hur känner man igen dem* samt *Projektet för odlad Mångfald*

(med undantag för Skåne och Linköping). Fredagen innehöll även gästföreläsare vilka redogörs för under de kommande kursbeskrivningarna. Andra kursdagen bestod av undervisning i fält på olika torplokaler. Deltagarna övade, under överinseende av kursledarna, på att hitta, identifiera och dokumentera såväl torplämningar som växter med hjälp av de metoder som redogjorts för under fredagen. Under den tredje kursdagen besöktes ytterligare torplokaler där deltagarna på egen hand fick prova de nyvunna kunskaperna.

Resultat och diskussion

Upplägg

Då årets projekt genomförts på fyra geografiskt spridda områden redogörs här för områdena ett i taget. Först Västmanland sedan Östergötland, följt av Skåne och avslutningsvis torpen i Värmland. Därefter redogörs för resultaten både vad gäller torpens förekomst i kartorna och de kvarstående kulturväxterna. Under varje torp presenteras vilka kulturväxter som påträffats där. Förekommer en art på mer än ett torp beskrivs den på ett av dessa med artnamnet markerat med fetstil och på övriga torp nämns den bara (se bilaga 3).

Västmanland

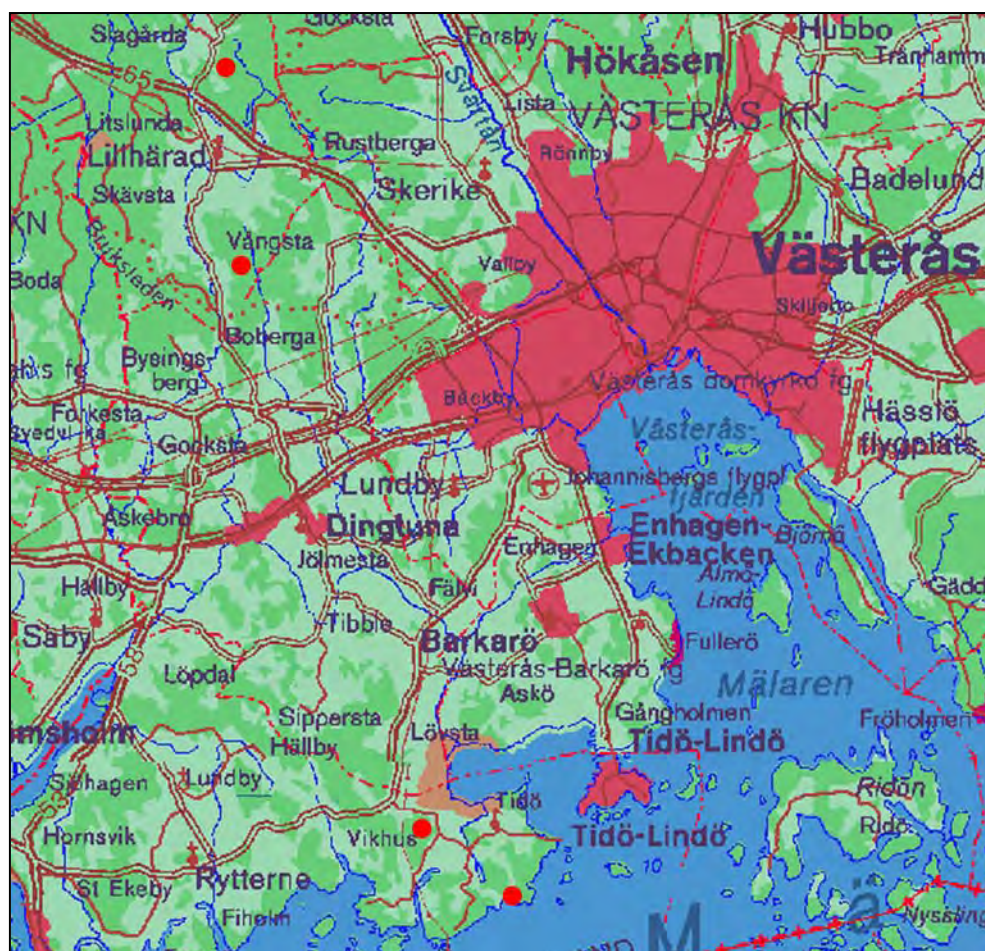
Kursen i Västmanland hölls den 15-17 juni i samarbete med Vallby friluftsmuseum och Dingtuna-Lillhärad sockengille. Gruppen bestod av 12 deltagare. Fredagens teoridel hölls i lokaler på Vallby friluftsmuseum. Gästföreläsare var Katarina Frost, chef för Vallby friluftsmuseum. Hon berättade om arbetet med Vallbys levande samlingar som delvis är insamlat material från Lillhärad och Riddarhyttan. Deltagarna fick också en guidad tur bland de insamlade växterna och fruktträdsymparna. I solens varma strålar utgick gruppen på lördagen från Lillhärad's bygdegård. Under förmiddagen arbetade deltagarna med Rönningstorp och under eftermiddagen provades metoden på Vitmossen, båda belägna i Lillhärad's socken.

Figur 9. Katarina Frost visar runt bland Vallby friluftsmuseums levande samlingar.

Under söndagen besöktes två torplokaler i Rytterne socken. I hällande regn studerades under förmiddagen Linnäs och efter en värmande lunch på Tidö värdshus besöktes Kalfstorp vid Mälarens strand.

Det unika fotomaterialet i Lillhärad, kom till tack vare en lika unik person. Fotografen är Eva Timm (född Mellgren 1873-1965), som var prästdotter i Lillhärad socken och sedan från år 1911, också prästfru i andra socknar runt om i Västmanland. Hon gick med sin kamera runt i bygden kring Lillhärad och fotograferade. De äldsta fotografierna som hon tagit är från 1895 och visar gårdar, torp och människor. Bilderna förvaras i Västmanlands läns museums topografiska arkiv.

Figur 10. Karta över torpen i Västmanland. De röda prickarna anger torpens läge. Med början från norr: Rönningsorp, Vitmossen, Linnäs och Kalfstorp. Utsnitt ur blå kartan.

Rönningsorp

På bilden på nästa sida syns torpare Gustaf Bernhard Kolén (f1868) med familj och häst. Hustrun heter Sofia Vilhelmina Sahlen (f1866). Dessa brukar torpet mellan 1901 och 1912. Den siste torparen var dock Oskar Pettersson (f1877) och dennes maka Anna Charlotta Bergström (f 1889). Familjen flyttar till Dingtuna år 1923, varefter huset rivs. Bostadshuset och småhusen lär ha flyttats till Fullerö där de blev sommarstugor, medan ladugården flyttades till torpet Axelborg, eller Slängrompan som det hette tidigare. Äldsta kartbelägg är från skattläggningen av Slagårda år 1695.

Figur 11 och 12. Stenarna i framkant finns kvar även om den stora till höger sprängts. Av asken till höger i bild finns idag endast stubben kvar. Syrenen framför pojken vid hästens mule står kvar än idag. Almen som skymtar till höger bakom huset finns kvar och likaså den stora stenen till höger om asken med liarna. Lägg märke till de stora bladen till höger i bild, det är troligen rabarber. Dessa finns dock inte kvar i dag.

Terräng: Lämningarna efter torpbebyggelsen ligger i småkuperad, mycket stenig och blockrik moränmark. Området är skogbevuxet idag och mycket nerskräpat av slöa bilister. I norr och söder ligger åkermarken som fortfarande brukas.

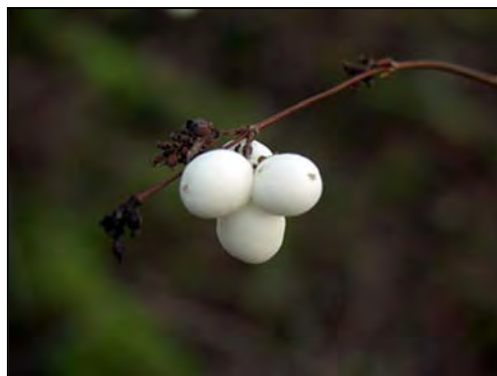
Beskrivning: Husgrunden som är byggd av natursten är 8x5,5 meter stor, med längdriktningen i nordöst-sydväst.

Spismursröset ligger intill norra väggen och i söder är ingången markerad med en trappsten. Strax norr om denna husgrund, finns ytterligare en diffus grund med spismursrest, som möjligen kan härröra från ett tidigare, äldre boningshus. Källar- och ladugårdsgrunder finns 40-60 meter i sydöst och i söder.

Figur 13. Under keurstillsfallet hittades ytterligare lämningar väster om husgrunden, ytterligare en husgrund och en stenklädd förrådsgröp ca 1 meter djup.

Växter

Figur 14. Snöbärsbuskens bär sitter kvar nästan hela vintern.

Öster om husgrunden finns ett stort snöbärsbuskage som österut övergår i lila syrener. I kanten av buskaget, mot den öppna marken i nordöst, växer kirskaål. **Snöbär**, *Symphoricarpus albus*, odlas ofta som häckväxt och är en länge kvarstående buske (Mossberg & Stenberg, 2003) som på sina håll kan bli ett ogräs. Den kallas ibland snöbärsbuske eller smällebär. Andra namn är snötry, snödroppe, galenbär och smalleskitbär eftersom den kan ge magont och diarré (Armfelt-Hansell, 1969). Busken upptäcktes i Amerika runt år 1800 och kom till Sverige ca 50

år senare (Carlberg, 1988). Olle Svedjemyr skriver i sin inventering från Malexander socken i Östergötland att yngre torp där skog inte planterats, ofta hyser snöbär. Han drar därför slutsatsen att det är troligt att snöbär dukat under för granen på de äldre torpen (Svedjemyr, 1986).

Nordöst om husgrunden står en **alm**, *Ulmus glabra*. Som vårdträd ansågs almen kunna skydda mot onda makter (Carlberg, 1988). I Skåne är alm och ask vanliga vårdträd (Berglund, 2004). I Nordamerika upphöjdes almen på 1700-talet till frihetsträdet (Henriksson 1996). Enligt den nordiska mytologin ska den första kvinnan, Embla, ha sitt ursprung i almen (Carlberg, 1988). Romarna ansåg almen vara en sierska sedan ett träd i Junos lund i Nuceria fallit över gudinnans altare och ånyo rest sig, vilket skulle förebåda romarnas seger över cimberna. Grekerna höll alm för en bild av döden och sorgen, helgad till drömmarnas gud (Henriksson 1996). I äldre tider då nöden stod för dörren efter missväxt,

Figur 15. Nordöst om husgrunden står en alm, *Ulmus glabra*.

användes vilda växter för att dryga ut det lilla mjöl man hade. Innerbarken av alm ansågs ge det bästa barkbrödet, vanligast var dock att man använde tallens innerbark (Holmberg *et al*, 1999). Förr skördades löv till ett omtyckt kreatursfoder och det hårda, sega och lätta virket användes till redskap och möbelvirke (Lindman, 1974, band 7). Inom läkekonsten användes den inre barken till en invärtes dekott mot hudsjukdomar och **vattensot**. Almknoppar kokta i brännvinn användes utvärtes av allmogen som medel mot bulnader. Bladen har laxativa egenskaper (Henriksson 1996).

Vattensot: I äldre allmänt språkbruk benämning på sjuklig ansamling av vatten i kroppen, främst synlig sådan, under huden (ödem) och i bukhålan (ascites).

Under almen finns flera krusbärsbuskar, men ingen av dessa ger i dag några bär. Här finns även stubben efter ett gammalt fruktträd. Flera **plommonträd**, *Prunus domestica*, finns inklämda i vegetationen och det är troligen frågan om Mälarpplommon, en sort som var vanlig på 1920-30-talen. Den har haft stor utbredning i Mälaronrådet och har benämnts Svartsjölandspplommon, Upplandsplommon, Mälardalens gulplommon och någon gång Mirabeller. Namnet Mälarpplommon har använts sedan 1927 och på 1930-talet var den en av de viktigaste sorterna i Stockholmshandeln. Där var den ett tag så vanlig att den pressade ner plommonpriserna (Nilsson, 1989). Plommon är kända från svenska klosterträdgårdar sedan 1400-talet. Frukten äts färsk, eller kokas till kompott, sylt och marmelad, men kan även torkas (Carlberg, 1988).

Figur 16. Flera plommonträd, *Prunus domestica*, finns inklämda i vegetationen och det är troligen frågan om Mälarpplommon, en sort som var vanlig på 1920-30-talen.

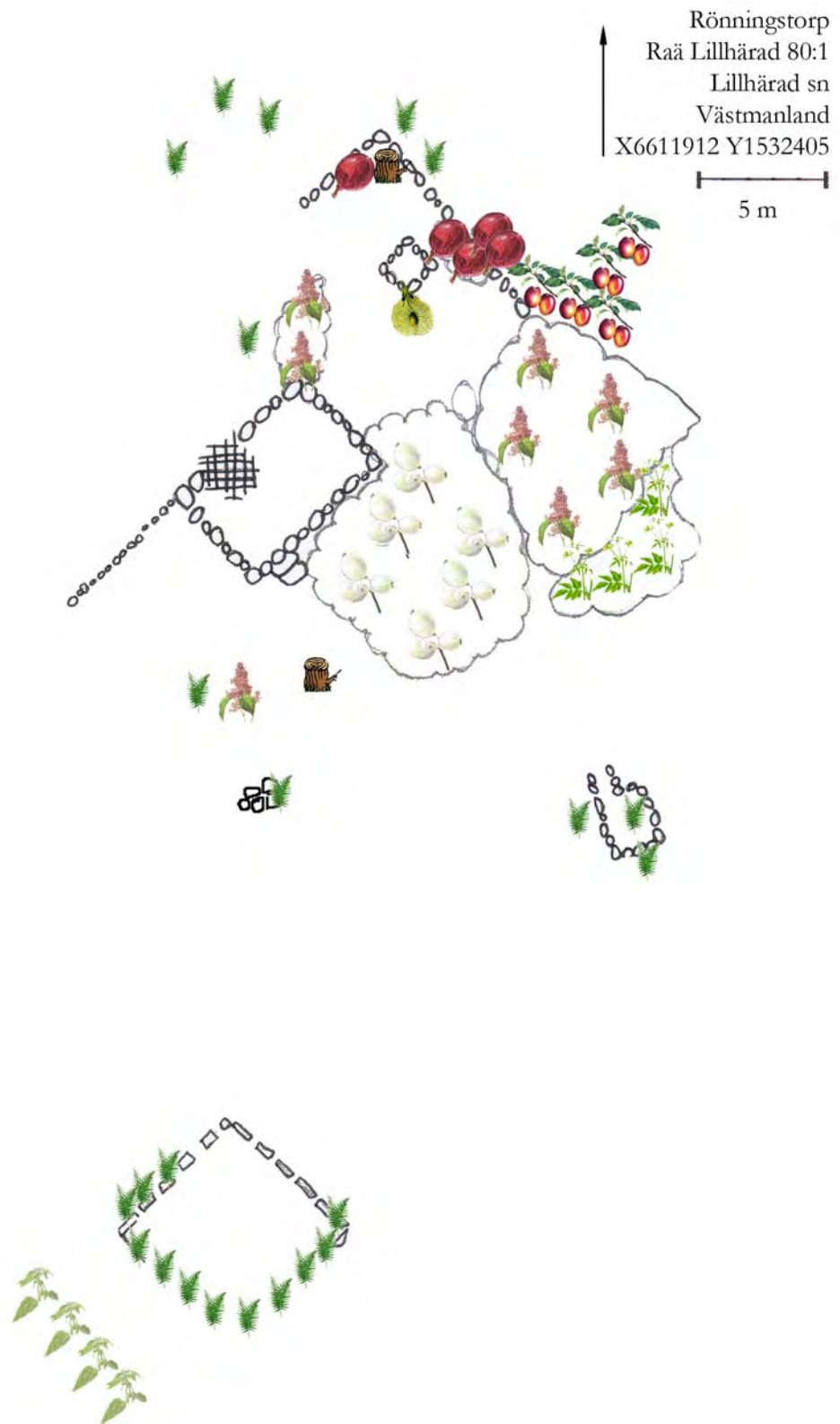
Under almen finns flera krusbärsbuskar, men ingen av dessa ger i dag några bär. Här finns även stubben efter ett gammalt fruktträd. Flera **plommonträd**, *Prunus domestica*, finns inklämda i vegetationen och det är troligen frågan om Mälarpplommon, en sort som var vanlig på 1920-30-talen. Den har haft stor utbredning i Mälaronrådet och har benämnts Svartsjölandspplommon, Upplandsplommon, Mälardalens gulplommon och någon gång Mirabeller. Namnet Mälarpplommon har använts sedan 1927 och på 1930-talet var den en av de viktigaste sorterna i Stockholmshandeln. Där var den ett tag så vanlig att den pressade ner plommonpriserna (Nilsson, 1989). Plommon är kända från svenska klosterträdgårdar sedan 1400-talet. Frukten äts färsk, eller kokas till kompott, sylt och marmelad, men kan även torkas (Carlberg, 1988).

Sydväst om ladugårdsgrunden finns nässlor, troligen spår efter gödselstacken. Vid ladugården, källaren samt husgrunderna finns flera bestånd av **träjon**, *Dryopteris filix-mas*, denna ormbunke som ibland odlas, men som förekommer vild i Sverige (Mossberg & Stenberg, 2003). Förr ansågs den på samma sätt som vårdträden ge skydd mot häxor och onda makter (Olsson, 1982). I folkmedicinen ansågs träjon även vara ett utmärkt medel mot reumatism och ryggskott. Torkade blad i tygpåsar lades i sängen direkt under det ömmande stället. Även mot åderbräck ska träjonen göra nytta och då genom varma fotbad på färska blad och rötter (Hoppe, 1992). I Lindmans Nordens Flora, band 9 från 1974 kan man läsa att "Träjonets jordstam och bladbasen innehåller ett harts, som är ett av de bästa medlen mot inälvsmaskar (bandmaskar). Detta var välkänt redan i det gamla Grekland och blev känt på bred front när både Ludvig XIV av Frankrike och Fredrik den store av Preussen med dess hjälp befriades från sina plågsamma parasiter (Nielsen, 1991). Idag vet man att träjonen är mycket giftig och cancerframkallande (Carlberg, 1988).

Figur 17. Träjon, *Dryopteris filix-mas*, förekommer vild i Sverige och ansågs förr, likt vårdträden, ge skydd mot häxor och onda makter.

Sydväst om ladugårdsgrunden finns nässlor, troligen spår efter gödselstacken. Vid ladugården, källaren samt husgrunderna finns flera bestånd av **träjon**, *Dryopteris filix-mas*, denna ormbunke som ibland odlas, men som förekommer vild i Sverige (Mossberg & Stenberg, 2003). Förr ansågs den på samma sätt som vårdträden ge skydd mot häxor och onda makter (Olsson, 1982). I folkmedicinen ansågs träjon även vara ett utmärkt medel mot reumatism och ryggskott. Torkade blad i tygpåsar lades i sängen direkt under det ömmande stället. Även mot åderbräck ska träjonen göra nytta och då genom varma fotbad på färska blad och rötter (Hoppe, 1992). I Lindmans Nordens Flora, band 9 från 1974 kan man läsa att "Träjonets jordstam och bladbasen innehåller ett harts, som är ett av de bästa medlen mot inälvsmaskar (bandmaskar). Detta var välkänt redan i det gamla Grekland och blev känt på bred front när både Ludvig XIV av Frankrike och Fredrik den store av Preussen med dess hjälp befriades från sina plågsamma parasiter (Nielsen, 1991). Idag vet man att träjonen är mycket giftig och cancerframkallande (Carlberg, 1988).

Figur 18. För teckenförklaring se bilaga 4 och 5.

Vitmossen

Vid tiden för Eva Timms fotografering av Lillhäradsborna, finns det många olika brukare av torpet Vitmossen. De flesta stannar bara ett par år och vid flera tillfällen står det till och med tomt, så vilka de tre flickorna på bilden är, går inte att säga. Den senaste torparens hette Gustaf Teodor Björk (f 1899) och hans fru Märta Sofia Konstantina Danielsson (f 1906). De flyttar in 1934, efter att Vitmossen stått tomt i tio år och flyttar därifrån 1944 till Västerås. 1947 arrenderas stället ut men rivs strax efteråt. Äldsta kartbelägg är från en geometrisk avmätning av torpet "Witmåsen" år 1753, vilket visar på att det då skattlagts. Två generationer byggnader på två olika platser har funnits vid Vitmossen. Den stuga som syns på bilden är den äldsta och efter denna finns ingen husgrund kvar idag, bara en upphöjning i markytan visar var stugan har stått. Uthusgrunden liksom källargrunden finns däremot kvar. Ungefär 75 meter norrut byggs det nya bostadshuset, liksom ny källare och uthuslänga någon gång mellan åren 1910-20.

Figur 19. Efter den södra och äldsta torpstugan finns idag endast ett par grundstenar kvar.

Terräng: Lämningarna ligger i flack moränmark öster om och i kanten av en kuperad, blockrik moränhöjd. I norr, öster och söder ligger åkermark som fortfarande delvis brukas.

Beskrivning: Lämningarna efter den södra och äldsta torpstugan syns idag endast som en ca 7x7 meter stor upphöjning i markytan med längdriktningen i norr-söder. Spismursröse saknas helt och endast ett par grundstenar finns kvar. Tio meter åt väster finns däremot uthusgrunden kvar, med måtten 18x5,5 meter i norr-sydlig riktning.

Den norra och yngsta husgrunden är 9x8 meter (Ö-V). Stenfoten består av tuktade stenar och mitt i grunden är ett stort spismursröse. Intill södra väggen finns grunden efter en förstukvist. 36 meter norr om lämningarna efter det yngsta bostadshuset ligger grunden efter en ekonomibyggning vilken dokumenterades under kursen 2007. Den är totalt 26x7 meter (N-S). Den södra delen består av en 7x14 meter (N-S) rektangulär gjuten grund med rester efter en skiljevägg ungefär på mitten. I den gjutna delens norra sida finns rester efter ett foderbord. Lämningen fortsätter sedan norrut i ytterligare ca 12 meter men utgörs då av 14 cementplintar. Utmed den västra sidan syns även en förhöjning efter en ca 3 meter lång körramp i väst-östlig riktning genom ekonomibyggningen.

Skador: Den yngsta ladugårdsgrunden har nya skador efter plöjning av åkern.

Strax öster om det äldre uthuset hittades vid kurstillfällena även rester efter utedasset inne i ett högt buskage av hägg. Det fanns rester av väggar men även pottan hittades.

Figur 20. Vitmossens äldre ekonomibyggning med räfsa och lie på gaveln. När bilden togs är ovisst, men med tanke på takets kondition har byggnaden lämnats öde.

Figur 21 och 22. Stenen som delvis finns med längst till vänster i bild finns kvar idag, liksom stenen längre fram i bilden, vilken återfinns under en stor gran. Ytterligare bevis på var vedbacken låg ges av att sågen i dag finns kvar, inväxt i ett träd strax till vänster, utanför dagens bild. Strax utanför bildens vänstra kant, borde uthuset på figur 19 ligga.

Växter

Växtligheten runt den äldre bebyggelsen i söder, domineras av vita syrener och krusbär. Öster om boningsgrunden står ett äppelträd av sorten Trogsta, som har dragits upp av Karl Erik Johansson, Trogsta, Enköpings Näs församling. Detta skedde någon gång under senare delen av 1800-talet. Johansson som avled 1907, hade en plantskola och förökade där bland annat Trogstaäpplet. Han försökte på alla sätt att få folk att plantera fruktträd. Det berättas att han gick omkring i Enköpingstrakten och bar sina fruktplantor i en ryggsäck. Vare sig folk ville eller ej, så planterade han fruktträd åt dem. En son till honom startade Enköpings plantskola (Nilsson, 1986). Hur gammalt äppelträdet på Vitmossen är vet vi inte med säkerhet, men eftersom sorten kom till i slutet av 1800-talet och den äldre stugan revs ca 1910-20 kan slutsatsen dras att trädet planterades vid sekelskiftet 1800/1900.

Bakom äppelträdet, slingrandes i buskaget, finns ett par plantor av humle. Det är honplantor som troligen odlats för öltillverkning. Vid den gamla jordkällaren står en

Figur 23. Trädgårdsnattviol, *Hesperis matronalis*, kallas även aftonviol eftersom den doftar starkt i skymningen och om natten.

berberisbuske. Runt den äldre lämningen finns stora mängder av träjon och likaså mot skogen i väster hela vägen bort mot och förbi den yngre delen. Vid uthusgrunden mellan den yngre och äldre lämningen finns fler syrener, både vita och lila och flera buskar med svarta vinbär.

Vid den yngre grunden i norr finns ett stort snöbärsbuskage med syrener. Här finns även olvon och gott om nyponbuskar. Väster om trappan finns gullris och vid snöbärsbuskaget finns **trädgårdsnattviol**, *Hesperis matronalis*, som finns i allt från vitt till rosa och lila färgvarianter, men mest lilarosa. Hesperis kallas även aftonviol eftersom den doftar starkt i skymningen och om natten (Berglund, 2004). Den omnämndes redan på 1600-talet, kommer ursprungligen från Alperna och Pyreneerna och har använts som trädgårdsväxt (Den virtuella floran).

Strax intill växer även ett stort bestånd med **höstaster**, *Aster novi-belgii*. De första asterarterna som kom från Nordamerika kallades höstastrar. *Novi-belgii* kom på 1680-talet från Nya Holland, nuvarande New York (Elliott, 2005).

I husgrunden finns **åkervinda**, *Convolvulus arvensis*, vilken är ett åkerogräs som förr odlades för sin vackra blommas skull (Lindman, 1974, band 7). Inom folkmedicinen har roten haft viss betydelse som laxermedel (Carlberg, 1988). Åkervinda kallas även färtarmar, färtunga, kärringtarmar, Jungfrusärk, Jungfru Marie särk, Jungfru Marie kjolar, pigsärkar och manschetter.

Figur 24. De första asterarterna som kom från Nordamerika kallades höstastrar.

Sägnet säger att då jungfru Maria efter en vandring var törstig och skulle dricka vin som bjöds henne av en vägfarande, tog hon i brist på glas en blomma av den vid vägen växande Convolvulus och drack därur. Som minne härav har den förut rent vita blomman fått röda strimmor (Bolin, 1949). Samtidigt som våra landskapslagar stipulerade stränga straff (böter för den som kan betala, prygel för den fattige) för den som ”sådde åkervinda i grannens åker”, var örten som sådan uppskattad som ett effektivt avföringsmedel (Nielsen, 1991).

Figur 25. Ett danskt talesätt säger att den som pingstdagens morgon kan plocka 50 utslagna pingstliljor i sin trädgård, samma sommar får tur med småkreaturen.

Några vårväxter finns också på Vitmossen. Vid den norra ladugårdsgrundens södra vägg står en hobbe med **pingstliljor**, *Narcissus poeticus*. Pingstliljan kommer ursprungligen från södra Europa och är en av de allra äldsta trädgårdsblommorna (Berglund, 2004), den nämns första gången i Norden på 1600-talet (Minnhagen-Alvsten et al, 1996). Det svenska namnet syftar på att den ofta blommar runt pingst (Den virtuella

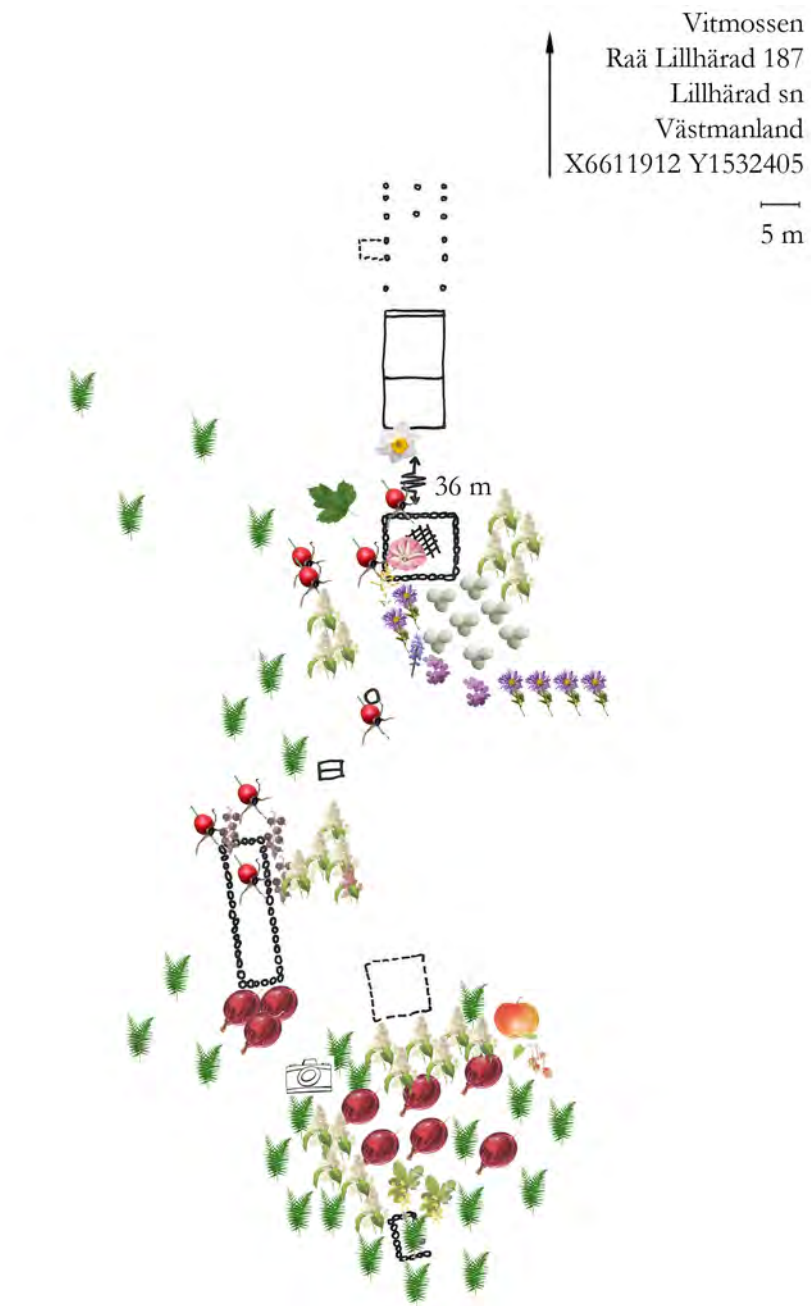
floran). Pingstlilja tar sju år på sig från frö till blomma och ett danskt talesätt säger att den som pingstdagens morgon kan plocka 50 utslagna pingstliljor i sin trädgård, samma sommar får tur med småkreaturen (Berglund, 2004).

Framför ingången vid den yngre grunden står en ensam **pärhyacint**, *Muscari botryoides*. Pärhyacint kallas ibland blå pojkar (Berglund, 2004), blå gubbar eller brudpärlor och har odlats i Sverige åtminstone sedan 1600-talet (Wallenquist, 2007).

Figur 26. Pärhyacint kallas ibland blå pojkar.

Figur 27. Att veta hur man ska mäta upp grunderna är inte alltid självklart. Här visar Christina några deltagare vid Vitmossen hur man gör.

Figur 28. För teckenförklaring se bilaga 4 och 5.

Linnäs

Från Linnäs har inga äldre fotografier hittats. Linnäs finns omnämnt i husförhörlängder åtminstone från tidigt 1700-tal, möjligen finns det även i den äldsta husförhörlängden från 1680-1700. Fram till husförhörlängden 1823 kallas torpet emellertid Lindnäs. Vid denna tid låg marken under Vikhus, men år 1863 genomfördes ett byte mellan Vikhus och Tidö, där Vikhus bland annat bytte bort Linnäs. Torpet var mantalssatt till $\frac{3}{4}$ mantal och omfattade år 1852 4 tunnland och 22 kappland åker, 2 tunnland och 22 kappland ängsmark samt 21 tunnland och 24 kappland hagmark (Torpinventering).

1 kappland = 0,01542 hektar
1 hektar = 10 000 m²
1 kappland = 1/32 tunnland.

1 tunnland = 14 000 kvadrat
alnar = 4 937 m².

Figur 29. På kartan från 1863 har Linnäs en spridd gårdsstruktur. Troligen är det mangårdsbyggnaden som ligger i nordväst. Pilen anger ungefärligt norrläge.

Till Linnäs hörde förutom bostadshuset även uthus, ladugård, loge och källare. (Torpinventering). En källa fanns även i kanten vid inägan ca 20 meter öster om torpet. Byggnaderna vid Linnäs lär ha rivits på 1910-talet för att återuppföras vid Tärnö.

Den siste brukaren på Linnäs hette Carl Erik Danielsson (Församlingsbok, 1910). Han var född 1834 och var till yrket även finsnickare. På torpet bodde också hans hustru Christina Vilhelmina Jonsdotter, född 1840, samt dottersonen Carl Ivar Danielsson, född 1889 i Maria Magdalena församling Stockholm. Denna dotterson står även omnämnd i församlingsboken som barnhusbarn.

Figur 30. Linnäs finns fortfarande markerat på häradsökonomiska kartan från 1911, men kort därefter lär byggnaderna ha försvunnit.

Terräng: Linnäs är beläget i en storblockig terräng sluttande mot söder.

Beskrivning: Inom området är idag en grund efter bostadshuset synlig, cirka 9x6 m stor med ett spismursröse innehållande tegel, ca 0,5 meter högt. Nordväst om husgrunden finns eventuellt rester av en lada. Väster om huset är också resterna av en jordkällare 4x4 meter, ingrävd i en sydsydöstsluttning. I området finns också en vattenkälla, ca 2 meter i diameter.

Skador: Området är delvis skadat av dikning i sen tid.

Figur 31. Grunden efter bostadshuset med spismursröse, på Linnäs syns tydligt än idag. Till höger i bild skimtar syrenbuskar och vintergrönan med sina gröna blad.

Växterna

Linnäs är det torp under Västmanlandskursen som har mest och flest kulturväxter. Vid husgrunden står en vildapel och en lönn runt grunderna finns måbär och krusbär. Väster och söder om husgrunden breder även **vintergröna**, *Vinca minor*, ut sig och ger nästan intryck av en blåsippbacke i blomningstid. Den kommer ursprungligen från Europa och är en mycket tålig art som finns kvar långt efter att ett ställe övergivits (Mossberg & Stenberg, 2003). Arten är känd i odling åtminstone sedan början av 1800-talet och har använts på bland annat kyrkogårdar (Holzhausen, 1935). Namnet kommer från latinets *vica-pervica* som tillskriver växten egenskapen att behandla svullnader. *Vincere* betyder segra och kan syfta på att växten är grön året om och alltså besegrar vintern. I Östergötland kallas den pellevink, från latinets *pervica*. Vintergröna kallas även gravmyrten och sinnglöna och det svenska namnet syftar på att den är grön året om. Enligt Olle Svedjemyr, som undersökt kulturväxter kring ödatorp i Malexander socken i Östergötland, är vintergrönan tillsammans med till exempel körsbär, krusbär, syren, snöbär och spirea, en av torpartidens karaktärsväxter (Svedjemyr, 1986).

Figur 32. Vintergröna, *Vinca minor*, breder ut sig och ger nästan intryck av en blåsippbacke i blomningstid.

Figur 33. Pestskråp har vår floras största blad.

Vid vattenkällan finns ett stort område med **pestskråp**, *Petasites hybridus*, som även kallas pestilensrot eller pestrot och som med sina 75 cm i diameter har vår floras största blad. Växten är tvåkönad och honplantor är mycket sällsynta i Norden. Pestskråp är en gammal medicinalväxt, vars rotstock innehåller en illaluktande flyktig olja som

ansågs hjälpa mot pestsmitta. Den infördes och odlades till följd av detta i klosterträdgårdarna (Lindman, 1974, band 9). På 1950-talet upptäcktes i oljan den aktiva substansen petasin, en alkaloid nästan 15 gånger så effektiv som papaverin, vilket används som kramplösande medicin. Växten kommer ursprungligen från Sydeuropa, västra Sibirien och Kaukasus och omnämns första gången på 1600-talet (Den virtuella floran, 2007). Namnet

kommer av *Petasus* som betyder stor hatt med bred bård (Bolin,

1949). Växter som kom till Sverige via klostren, kallas ibland, efter den heliga Birgitta som lät införa en mängd växter till klostret i Vadstena, för Birgittablommor, (Berglund, 2004).

Figur 34. Pestskråp är tvåkönad och honplantor är mycket sällsynta i Norden.

Figur 35 & 36. Den odlade kaprifolen skiljs från den vilda genom att bladen är hopväxta runt stjälken medan de på den vilda varianten är fria.

Mellan husgrunden och källan finns ett imponerande buskage med lila syren. Här slingrar **kaprifol**, *Lonicera caprifolium*, som sedan 1800-talet odlats som trädgårdsväxt (Carlberg, 1988). Kaprifolen kommer ursprungligen från Balkan och Kaukasus (Mossberg & Stenberg, 2003). Den odlade kaprifolen skiljs från den vilda genom att bladen är hopväxta runt stjälken medan de på den vilda varianten är fria (Lindman, 1974, Band 8). Den vilda kaprifolen blommar dessutom senare och doftar inte (Wallenquist, 2007).

Adam Lonitzer var tysk läkare och botanist på 1500-talet och det är efter honom kaprifolen fått sitt vetenskapliga namn *lonicera*. *Caprifolium* är latin för getblad. Kaprifolen klättrar som en get men är också omtyckt av getter (Corneliuson, 1997). I Halland har den kallats både för pukeris och getblad, skogsliljer, löpeliljer och bockblad (Wallenquist, 2007). Kaprifolen finns även vid källargrunden i öster, strax intill en stor ek och aklejoj.

Linnäs
Rytterne sn
Västmanland
X6598313 Y15366193
5 m

Figur 37. För teckenförklaring se bilaga 4 och 5.

Kalvstorp

Flera fotografier av dålig kvalitet finns från Kalfstorp, dels på två av stugorna, dels två med mer vardagliga motiv. Fotografierna visar siste brukare Axel Johansson med familj i olika situationer.

Torpet Kalvstorp fanns redan vid 1600-talets slut och har genom tiderna även kort och gott kallats Kalfs. Så är fallet i de äldsta husförhörslängderna från 1680-1798. Namnet Kalvs tycks ha varit allmänt använt in på 1900-talet som namn på torpet, även om det redan under hela 1800-talet står omnämnt som Kalvstorp i formella sammanhang (Ortsnamnsregistret SOFI).

Figur 38. Vägen ner till Kalvstorp går genom granskogen.

Enligt husförhörslängden för åren 1680-1700, brukades torpet av Matz Pärsson, född i Ryssland 1640, hans hustru Margareta, sonen Johan och flickan Margareta. Den siste brukaren på torpet var Axel Johansson, även kallad Kalvs-Axel, vilken arrenderade torpet in på 1930-talet (Klang, 1997). Vid denna tid fanns två stugor på torpet, en gammal undantagsstuga, samt en något nyare stuga och förstas ekonomibyggnader. Så småningom revs samtliga bostadshus och uthus på 1940-talet.

Figur 39. Kartan visar Kalvstorp 1788. Vid gårdsbebyggelsen ligger trädgården, här markerad med en grön linje. Norrpilen anger ungefärligt norrläge. Vid en buseyn 1786 uppgavs följande byggnader finnas på torpet: Stuga med kammare och förstuga, 14 alnar lång och 11 alnar bred. 8 varv på syllar. Två fönster. Östra på gården källare med bod. Dito norr 2ne bodar med sina bottnar. I samma räkka lider med ?, med stall och foderrum. Wäster på gården fåggården. Fåhus inredd med balkar till bos för 5 creatur och fårkätte. Norr utom gården lada med loge och 2ne golv. Höbod i samma. Vid södra änden av ladubyggnad lider (RA volym 207).

Vid en husesyn den 20 juni 1818, då en man vid namn Olof Björkholm tillträdde torpet, beskrevs torpet ha en knuttimrad stugbyggnad som var knappt sju meter lång och knappt tre meter bred. På taket låg torv. Inne fanns en vardagsstuga med öppen spis och bakugn, en kammare och förstuga. Man hade två fönster i stugan och ett i kammaren. Även i kammaren fanns en spis. Till mangården hörde även två olika bodar och en källarbod. På fägården låg ett stall, ett fåhus med foderrum, en trösklada samt en badstuga. Alla byggnader hade halmtak, utom stugbyggnaden och badstugan, vilka hade torvtak.

Figur 40. På den häradsökonomiska kartan från 1911 syns trädgården vid Kalvstorp inritad. Bebyggelsen vid de båda torpen består av såväl bostadsbus som flera ekonomibyggnader.

Terräng: Kalvstorp är beläget vid stranden av Mälaren och rymmer flera bebyggelseskikt.

Beskrivning: Tre husgrunder med spismursröse finns på platsen. Den nordligaste grunden är 7x5 m med ett spismursröse av sten ca 0,4 m högt. Sydöst om denna grund finns ytterligare en husgrund, 6x5 m med ett spismursröse av tegel. Längre söderut finns den tredje husgrunden, 7x5 m med ett ca 0,5 m högt spismursröse av tegel. Två uthus/lador kunde iakttas, den nordligaste är 20x6 m stor, den sydliga är 8x5 m. Tre källare finns kvar, varav två är källargrunder, 5x5 respektive 4x4 m stora, och en är en källargrop, 4x4 m stor.

Under kurstillfället påträffades ytterligare lämningar strax söder om den södra husgrunden, nära stranden. Kanske rör det sig om den tidigare nämnda badstugan? Vid Kalvstorp finns mer inventeringsarbete att utföra. På flera ställen vid Kalvstorp hittade kursdeltagarna olika glas- och porslinsföremål.

Figur 41. På Kalvstorp finns grunder efter tre olika bostadsbus. Här syns grunden efter det nordligaste.

Figur 42. Axel Jobanssons mor utanför den gamla undantagsstugan vid Kalvstorp, 1925. Stugan är brädfodrad med breda, kilsågade bräder och taket täcks med enkupigt tegel. Fönstren har inga omfattningar och dörren är mycket enkel.

Det kan eventuellt vara en schersminbuske som skymtar till höger i bild på det övre fotot. Kvaliteten på bilden är dessvärre så dålig att det inte går att avgöra. Någon form av klängväxter finns på båda stugorna, men det går tyvärr inte att avgöra vilken sort det rör sig om.

Figur 43. Axel Jobanssons föräldrar utanför den nyare stugan vid Kalvstorp. Stugan är lite mer påkostad än den gamla stugan på torpet. Den har en liten förstukvist och omfattningar kring fönstren.

Figur 44. Axel Jobansson i båt utanför Kalvstorp. Linus, Gerd och Margit på stranden.

Figur 45. Axels mor och syster Märta med korna vid Kalvstorp.

Växter i arkivet

För Kalvstorp finns även gamla uppgifter om trädgården. Den äldsta uppgiften är en blyertsnotering om "Trädgård" på 1788 års karta. Vid en husesyn 1794 nämns att det vid torpet finns humlegård för torpets behov, samt några gamla fruktträd och körsbär. Några år senare, vid en husesyn i november 1798, får man en än mer fyllig beskrivning. "Söder om gården en liten humlegård för torparens behov. Trädgård med några gl fruktträn, samt Kjörsbärs och Krikonträn samt Plommon, buskar av Krusbär samt diverse wilträn och anssor apfel." (Husesyn Kalfstorp, 5 november 1798, RA volym 207). År 1838 hade trädgården utökats ytterligare på Kalvstorp. Det uppges då finnas "Några gamla frukträd, samt desutom 7 äple Träd, 2 Plohmonträd & Biggareau samt humlegård till 20 Stänger." (Husesyn Kalfstorp 6 juni 1838, RA volym Husesyner 1835-).

Figur 46. Från Kalvstorp har man fin utsikt över Mälaren.

Det tycks vara ovanligt med så pass omfattande trädgårdsodling bland torpen vid denna tid. I några andra fall i Tidöinventeringen nämns trädgårdar i syneprotokollen, men i dessa fall rör det sig i allmänhet endast om enstaka träd och buskar. Varför Kalvstorp utmärker sig på denna punkt är inte känt.

Trädgården fanns även kvar vid 1900-talets början, då det på häradsekonomiska kartan finns en markering som visar en trädgård direkt norr om bostadshuset. En liknande markering saknas vid övriga torp i Tidöinventeringen, men förekommer vid ett par andra torp vid Tidö slott. De skriftliga källorna ovan nämner flera växter vid Kalvstorp. Några spår efter humlegården har tyvärr inte hittats vid inventeringen, däremot finns krikon, körsbär och flera krusbärsbuskar kvar.

Växter

Figur 47. Kirskål rekommenderades förr mot gikt i stortån.

Det första man möts av vid ett besök vid torpet idag är ett stort område med nässlor och **kirskål**, *Aegopodium podagraria*, runt grunden efter ladugården i norr. Kirskål benämns även kers, djurkål, qualler och skvallerkål. Det senare namnet kommer sig av dess förmåga att sprida sig (Carlberg, 1988). Det latinska namnet fick växten av att munkarna och nunnorna som införde den till Norden på medeltiden (Lindman, 1974, band 7) flitigt rekommenderade den mot podager, gikt i stortån (Nielsen, 1991). Den sjuke fick med sig en planta hem för att kunna genomföra sin giktkur. Kanske är det därför som ogräset är så allmänt spritt (Holmberg *et al*, 1999). På 1700-talet rekommenderades kirskål som grönsak och odlades som sådan fram till 1800-talet (Carlberg, 1988).

Figur 48. Nässlor påträffas idag runt torpen där hö- och gödselstackarna var placerade förr i tiden.

Nässlor, *Urtica dioica*, en "kulturväxt" som alla lär sig redan som barn, inte minst för att man bränner sig på den. Nässlor påträffas idag runt torpen där hö-, och gödselstackarna, men även utedassen, var placerade förr i tiden, eftersom marken där är kväverik. Nässlor odlades förr i särskilda nässelgårdar för användning i hushållet som mat, medicin och spånadsväxt (Lindman, 1974, band 3). Stjälken är rik på sega fibrer som lämpar sig att spinna till garn. Nässlorna rötades på samma sätt som lin. Materialet som tillverkades kallas nättelduk och är mjukt och sidenglänsande (Bolin, 1949). Korna utfodrades med torkade nässlor för att höja mjölkproduktionen och ge smöret bättre färg. Även hönsen fick nässlor för att värpa bättre och ge gulan starkare färg. Reumatiska leder piskades med nässlor mot smärta och stelhet. Även "därar" piskades och det hände att de "återfick förståndet" (Hoppe, 1992). Nässlan är rik på C-vitamin och mineraler och är dessutom relativt proteinrik och har använts för sina urindrivande egenskaper, till att rena blod och mot lungsot och skörbjugg. Färsk rot kokad i vatten kan användas till att färga ägg till påsk, men kan också användas till växtfärgning. Inom folktron sägs nässlan skydda människor mot fiender om man håller den i handen

tillsammans med körvel (Bolin, 1949). I Slovakien trodde man att den kvinna som satte sig att kissa i ett nässelbestånd inte löpte risk att bli gravid (Nielsen, 1991).

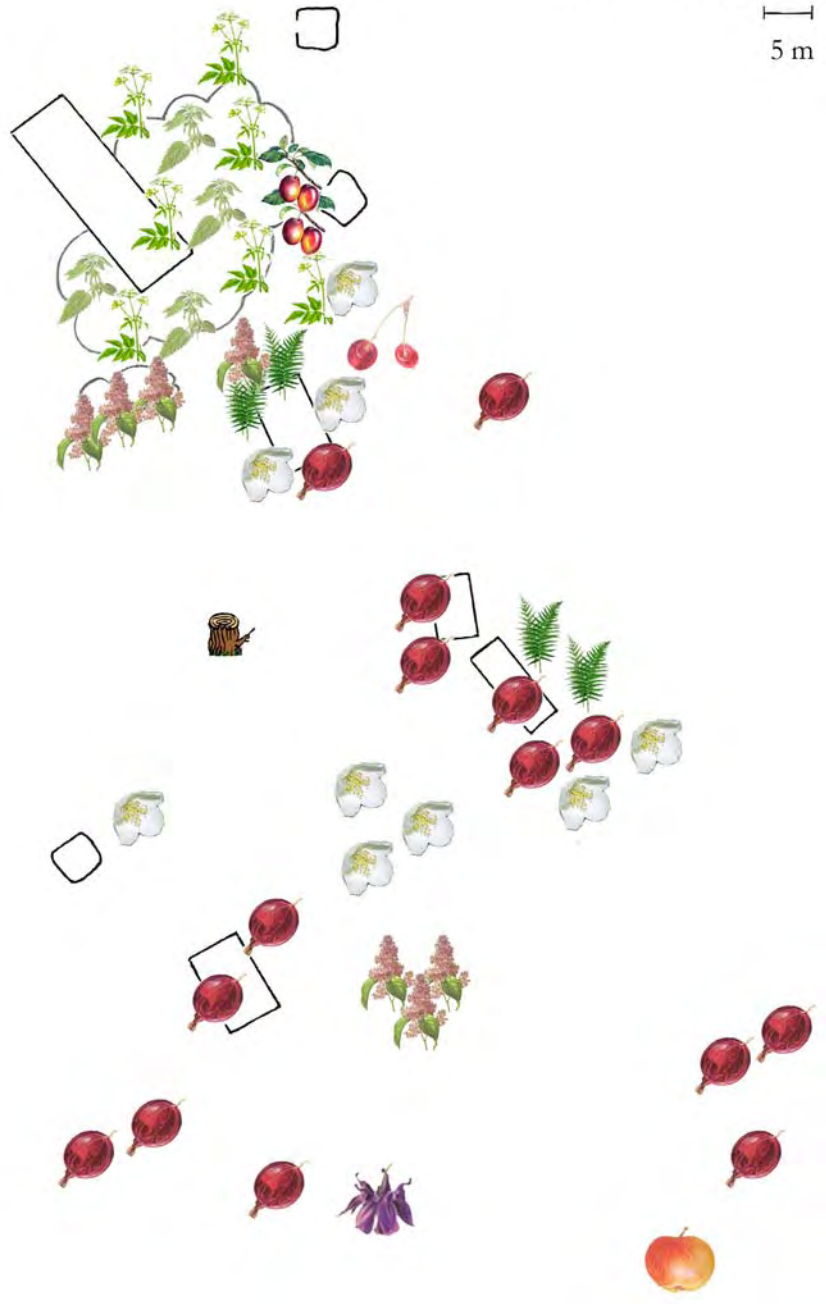
Öster om nässlorna och kirskaLEN finns två grunder efter källare. Vid den södra av dessa finns ett buskage med krikon eventuellt kan detta vara samma som omnämns i husesynen från 1798. Söder om ladugårdsgrunden, mitt emot den gamla grindstolpen, tronar ett stort lärkträd, som i givakt för den som passerar in i dunklet och det egentliga torptunet. Här finns resterna av en syrenberså och det finns också flera buskar med **schersmin**, *Philadelphus coronarius*, som ursprungligen kommer från Sydeuropa och mindre Asien. Det vetenskapliga namnet kommer av en kung i Egypten, Ptolemaios II, en vitter man som älskade kultur, litteratur och naturvetenskap. Han kallades Philadelphos, ett namn som kommer av *philein*, älska och *adelphos*, broder eller syster. Namnet fick han när han gifte sig med sin halvsyster efter att ha förskjutit sin första gemål. Coronarius kommer av latinets *corona*, krona eller krans, som kommer av att romarna använde schersminen till kransar (Wallenquist, 2007). Liksom syrenen introducerades schersminen på 1500-talet av den österrikiske diplomaten Ogier Ghiselin de Busbecq (Berglund, 2004). Schersminen har odlats i Sverige sedan 1600-talet (Wallenquist, 2007). Den kallas även falsk jasmin (Holzhausen, 1935).

Figur 49. Romarna använde schersminen till kransar.

Över hela området finns dessutom flera krusbärsbuskar och vid strandkanten står en vildapel. Sedan inventeringen 2006 har akleja hittats i söder.

Kalvstorp
Rytterne sn
Västmanland
X6596682 Y1538526
5 m

Figur 50. För teckenförklaring se bilaga 4 och 5.

Östergötland

Kursen i Östergötland hölls i Linköping och Wist socken den 29 juni-1 juli i samarbete med Gamla Linköping och Wist hembygdsförening. Ordförande Ingmar Carlsson visade på flera torplokaler av vilka Hjortkälla, Risberget och Skogsstugan ansågs utgöra bra kursunderlag. Kursen hölls för 17 deltagare.

Fredagens teoridel hölls i Gamla magasinet på Valla. Gästföreläsare var Henrik Morin, biträdande projektledare för POM och Ros-uppropet samt FOR-rådgivare. Han berättade om olika typer av rosor som kan förväntas hittas vid gamla torp. Fredagen avslutades med en guidad vandring bland Det levande kulturarvet i Gamla Linköping med Kerstin Tornblad och Jennie Dahlkvist som arbetar med trädgårdarna där.

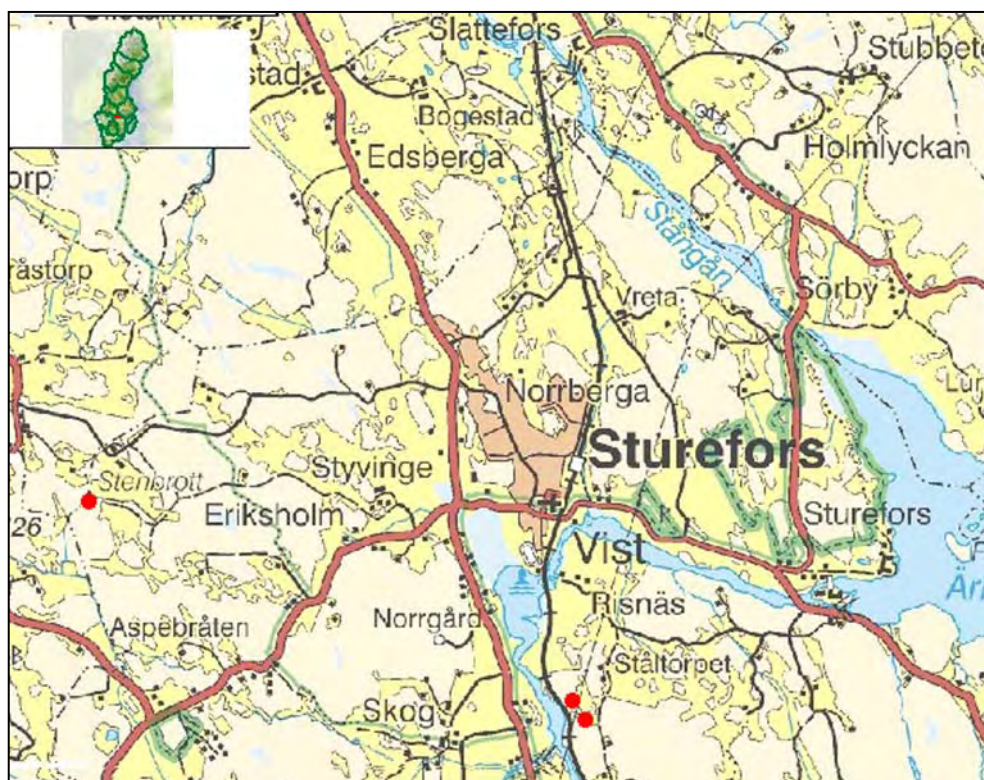
Under lördag förmiddag for gruppen i hällregn och balvagn till Hjortkälla. Ingmar Carlsson guidade gruppen i den fantastiska kulturmiljön där lämningar efter flera torp finns. Därefter arbetade gruppen med metoden vid lämningarna efter torpet Hjortkälla. Den medhavda lunchen avnjöts vid Bomtorpet, ett soldattorp uppfört i mitten av 1700-talet beläget mitt i Sturefors. Wist Hembygdsförening övertog Bomtorpet 1986 och gavs 1997 möjlighet att friköpa fastigheten. I Bomtorpet har hembygdsföreningen sedan dess föredömligt återskapat miljön från en arbetarbostad från 1930-talet.

Figur 51. Det glada gänget på Linköpingskursen på trappen vid Fornhemmet.

Lördag eftermiddag besöktes Fornhemmet vid Bjärka-Säby. Här guidades gruppen av Ingmar Österberg, Wist hembygdsförening, bland byggnader och örtagård. Fornhemmet kom till på initiativ och bekostnad av godsägare Oskar Ekman på Bjärka-Säby redan under 1920-talet. Han flyttade en samling gamla byggnader från godsets ägor till den vackra ek- och hjorthagen strax intill Stångån. Fornhemmet är en bondgård typisk för dessa trakter, på gränsen mellan slättland och skogsbygd, under första delen av 1800-talet. Här kan besökaren uppleva hur vardagen såg ut för bygdens folk under 1700- och 1800-talen.

Under söndagen besökte gruppen de två torplokalerna Risberget och Skogsstugan där deltagarna flitigt fortsatte att arbeta med metoden.

Fidur 52. Karta över torpen i Östergötland. De röda prickarna anger torpens läge. Från norr: Hjortkälla, Risberget och Skogsstugan.

Hjortkälla

På målningen nedan ser vi torpet Hjortkälla. Målningen är gjord år 1900 av gåramålare Carl Otto Andersson (1848-1924). Han gifte sig år 1870 med Beata Andersson som var dotter i huset och troligen är kvinnan på målningen. På målningen får man en bra uppfattning om hur det såg ut på platsen vid denna tidpunkt, alltså för mer än 100 år sedan. Utifrån terrängen, en jämförelse mellan torpet på målningen och dagens lämningar kan man anta att Carl Otto stod sydväst om torpet när han målade av det. Vid kurstillfället fick deltagarna söka sig tillbaka till denna plats. Terrasseringen i två plan framför torpet syns fortfarande tydligt. Landskapet är än i dag så öppet som på målningen, vilket kan förklaras med att området har betats av djur minst sedan år 1916-19, då torpet revs. Nedanför jordkällaren på målningen, står gärdesgården som en skiljelinje mellan åker och äng.

Figur 53 & 54. Målningen av Hjortkälla. är gjord år 1900 av gåramålare Carl Otto Andersson. Observera det lilla trädet till höger om jordkällaren på målningen, det kan vara eken som idag växt sig betydligt större. Perspektivet på målningen stämmer inte helt med verkligheten.

Persongalleri

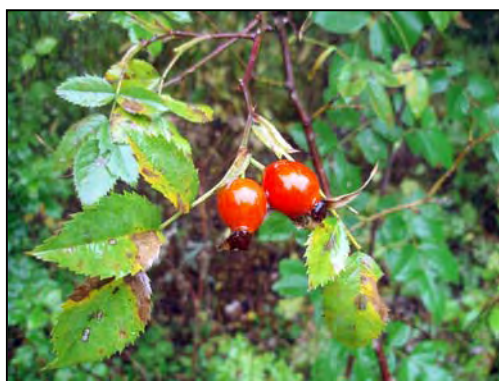
Wist hembygdsförening har i arkivmaterial om de boende i Hjortkälla funnit uppgifter från år 1627 till år 1914 och sammanställt dessa i skriften *Hjortkälla i Wist socken* (Carlsson, et.al, 2001) Samtliga uppgifter i denna rapport angående Hjortkälla här hämtats ur skriften. Enligt skriftliga källor har torpet brukats under minst 287 år. Det tidigaste historiska belägget för torpet Hjortkälla är från **rumpskattelängden** år 1627. Boende i Hjortkälla var då en person vid namn Lasse. Enligt rumpskattelängden ägde han ett sto, en ko och en kviga.

Rumpeskatt eller lägersbol, böter som delades ut vid lägersmål, alltså könsumgänge mellan ogifta. Lägersmål var fram till år 1855 åtalbart. Böterna var 32 skilling för kvinnan och dubbelt för mannen.

I Sofia Stenbocks **jordbok** omtalas Hjortkälla år 1648. På Jean de Rogiers karta över Östergötland från år 1660 finns namnet *Jordtkiälla* skrivet. Torpet har fått sitt namn efter en källa i närheten i kombination med att trakten varit rik på vilt och hjort. Den sista boende på Hjortkälla var änkan Anna Lovisa Persson. Hon flyttade in år 1894. De första åren bodde hon där med sin son Axel Theodor Göransson, född 1870. Sonen emigrerade 1896 till Nordamerika. Därefter bodde Anna Lovisa ensam och 1914 flyttade hon till ålderdomshemmet. Det sägs att hon lade nyckeln under trappstenen när hon flyttade. Där hittades nyckeln av hembygdsföreningen 1976.

Jordbok är en skattelängd med uppgifter om jordnatur, grundrönten, rustning och rotering. Frälse- och kungsgårdar samt ett stort antal mindre gårdar tas inte upp i jordboken.

Hjortkälla var ett dagsverkstorp under Styvinge gård. De boende gjorde dagsverken på gården och kunde bruka mindre mark runt torpet. Naturligtvis varierar de ekonomiska och sociala förutsättningarna för de boende under historiens gång. Det finns uppgifter

Figur 55. Änkorna Anna Maria Ek och Caisa Andersdotter samlade och sålde nypon.

om några av brukarnas bisysslor. Olof Esbjörnsson var smed, i kyrkoräkenskaperna står att han fått betalt för ett lås 1676. Under perioden 1829-1835 bodde skräddaren Anders Persson i Hjortkälla. På 1880-talet bodde stenarbetaren Anders Johan Lord på platsen. En annan bisyssla utfördes av änkorna Anna Maria Ek och Caisa Andersdotter, de samlade och sålde nypon. Många av de boende betecknas som dräng eller änka. 1850 lades torpet till huvudgården. Jorden kom därefter att brukas av Styvinge gård och de boende fick vid behov arbeta på huvudgården.

De boende har bott på torpet olika lång tid. Som kortast finns uppgifter om boende under endast ett år. Som längst finns torpet i samma släkt under perioden 1743-1810, då torparen Per Nilsson brukade platsen. Tillsammans med sin första fru, Cherstin Svendotter, fick de sju barn. När Cherstin dog gifte Per Nilsson om sig med Sara Johansdotter och de fick fyra barn. 1779 tog sonen Jonas Persson och hans hustru Maria Larsdotter över torpet och brukade det fram till Jonas död 1810. I bouppteckningen efter Jonas Persson finns uppgifter om att torpet hade två hästar, tre kor, tre grisar, två får, två lamm, en get och en bock. Detta djurbestand bör ha stallats så det bör alltså vid denna tid ha funnits en byggnad för dem. År 1891 uppges att det

vid torpet fanns 12 hektar åker och äng samt ladugårdsplan, mangårdsplan och källand, hård- och kärrvall, starrvall och buskbeväxt mosse.

Flera uppgifter finns om att de boende drabbats av sjukdomar. 1651 dog David Nilsson av **Starka sjukan** vilken under det året orsakade stor dödlighet i Wist socken. Även pesten kom till Hjortkälla, Jon Olofsson, hustrun Ingrid Jonsdotter och deras son Olof begravdes alla tre på julafton 1710. En månad senare dör även deras dotter.

Starka sjukan, dysenteri, eller rödsot som sjukdomen kallades, var länge en av de mest fruktade infektionssjukdomarna. Epidemier omtalas såväl i de isländska sagorna som i medeltidens rimkrönikor. Omfattande epidemier förekom i början av 1770- och slutet av 1780-talet, och 1808-13 avled bortåt 50 000 svenskar i rödsot. Ännu på 1850-talet upplevde södra och mellersta Sverige en epidemi vars härjningar levde i folkminnet flera generationer senare. Förbättrade avlopps- och dricksvattenförhållanden bidrog till att förhindra nya epidemier. Folkmedicinens vanligaste botemedel var en dekokt på blodrot samt malörtsbrännvin. NE.

Terräng: Lämningarna efter husgrunden är belägna på krönet av en berghäll i öppen hagmark med inslag av väl uppväxt lövskog. Området är kuperat med flera berghällar, mellan vilka det finns mindre partier av tidigare brukad mark i form av bevarade ålderdomliga tegar. Ekonomibygnaden är belägen söder om husgrunden, den nordvästra delen, på en berghäll. Mellan torpet och ekonomibygnaden löper en ålderdomlig väg, kallad Kyrkvägen, vilken tidigare gick upp till gården Styvinge och Sturefors kyrka.

Beskrivning: Husgrunden är 7,7x5,7 meter (Ö-V). Grundstenarna består av huggen natursten. Grundstenarna på västra och norra sidan är tydliga, medan den södra sidans grundstenar är knappt synliga. Samtliga hörn syns tydligt. Spismursröset är 2,1x1,8 meter (Ö-V), ca 0,5 meter högt och utrasat främst åt söder. Dess hörnstenar syns tydligast i norra delen. I torpets östra del finns en otydlig rad med stenar efter rumsindelning mellan stuga och kammare. Utmed torpets västra vägg finns lämningar efter en delvis ingrävd jordkällare, 3,3x2,0 meter (Ö-V) och ca 0,7-0,8 meter hög. Ingången till jordkällaren har varit från väster, med avsats för svalen ungefär en meter in. Dörröppningen är en meter bred och resterna av taket syns i form av raserade trästockar. Jordkällarens väggar är byggda av sten och täckta med jord.

Söder om torpet finns en plåtliknande yta 9x7 m (Ö-V), vilken sluttar svagt söderut. Den begränsas västerut av en terrassering i form av en stenvägg, i nord-sydlig riktning, av vilken ungefär 1,6 meter finns kvar. Närmast torpets sydvästra hörn finns en stenfri öppning vilken tolkas som en stig till jordkällaren. I hörnet skymtar berghällen, därefter fortsätter stenväggens 5,5 meter österut. Stenstorleken är varierande, upp till 1,0x0,6 meter. Från Kyrkvägen finns en terrassliknande ramp upp mot torpets södra del. Den är 4,2x2,6 (N-S) meter och uppbyggd av en stenrad i väster vartefter den naturligt sluttar österut.

Ekonomibygnaden: Lämningen efter ekonomibygnaden är 24x6,6 meter (Ö-V). Grundstenarna består av natursten vilka syns tydligast i den nordöstra delen. Byggnadens östra del utgörs av fädelen, 9x6 meter (Ö-V) och den västra delen består av logen, 15x6,6 meter (Ö-V). Logen och fädelen avdelas med en tydlig stenrad vilken var det gamla foderbordet. I stenradens norra del finns en ca en meter stor öppning mellan loge och fädel. Till fädelen finns en ingång utmed den norra väggen. Inne i fädelen finns en stenrad tre meter öster om foderbordet, vilken utgör rest efter en två meter lång skiljevägg. I byggnadens sydöstra del är grunderna otydliga. Det är möjligt att det även varit en öppning i den delen, kanske för utgödsling. Resterande yta västerut utgörs av lämningar efter logdelen. Den norra vägglinjen är till stor del anlagd

på berghäll, i det nordvästra hörnet finns grundstenar kvar. Endast en sten ligger kvar efter den södra vägglinjen, men den har troligtvis bestått av flera plintstenar. Utmed den norra väggens västra del finns en inkörsport till logen, 3,5-4 meter bred, i direkt anslutning till kyrkvägen. Det är troligtvis öppningen till vagnskjulet.

Jämförelse med källmaterial

Låt oss nu jämför det som hittades i fält med en historisk källa, ett syneprotokoll från 1820. Följande byggnader uppgavs då finnas vid Hjortkälla; *en stugbyggnad med förstuga, kammare och stuga. Byggnaden var elva alnar lång, åtta alnar bred och åtta varv hög*. Byggnaden var alltså 6,6 meter lång och 4,8 meter bred. Vid inventeringen hittades lämningar efter en stuga 7,7x5,7 meter (Ö-V). I ett syneprotokoll från 1836 påpekas att bostadshuset var i grunden förfallen och det beslutas om nybyggnation, vilket sker 1841. Grunderna bör vara efter den stugan och till storleken kan man se att den blev lite större.

I syneprotokollet beskrivs vidare att det fanns; *Fäbus, stall, loge och vagnskjul under samma tak vilket var 36 ¼ alnar lång, sju alnar bred och 14 varv hög*, (22 meter lång och 4,2 meter bred). Dagens lämningar är 24 meter lång och 6,6 meter bred. Trots att det skiljer en del i uppgifterna om byggnadens storlek rör det sig troligen om samma byggnad, främst beroende på att uppdelningen av byggnadens funktioner, som de beskrivs i syneprotokollet, stämmer väl överrens med dagens lämningar.

Växter

Figur 56 & 57. Vilda, ickeförädlade rosor har 5 rosa kronblad.

I och kring husgrunden finns flera fruktträd såsom körsbär, vildaplar och plommon. Krusbär liksom **rosor**, *Rosa sp.* finns rikligt runt grunden. Lite grovt indelat kan man säga att vilda, ickeförädlade rosor har 5 rosa kronblad, medan förädlade rosor har fler än 5 kronblad och ofta i andra färger. Ursprungligen fanns endast en östlig och en västlig rossort. Den östliga, som fanns i länderna runt Persiska viken, korsades med den europeiska och en hybrid uppkom. Dessa korsades sedan med varandra och ett antal otal sorter uppkom (Nielsen, 1991). En sort, hundros, *Rosa canin*, har fått sitt namn eftersom man trodde att den kunde bota sjukdomen hundgalenskap (rabies). Denna sjukdom förekommer inte i Sverige så namnet har hämtats utomlands. I Sverige trodde man istället att namnet var ringaktande i förhållande till odlade rosor. Rosor odlades i Sverige redan under medeltiden, men kunskapen om vilka rosor som har odlats i vårt land fram till 1800-talets början är till stora delar okänt. Under 1800- och 1900-talen saluförde svenska plantskolor tusentals sorter och deras sortiment har kraftigt över tiden (Engstön, 2007). Av de C-vitaminrika nyponen, som innehåller tjugo gånger mer C-vitamin än apelsiner, kan man göra nyponsoppa och marmelad. I Tyskland odlas nypon fortfarande (Bolin, 1949). På Hjortkälla har som tidigare nämnt två änkor haft som bisyssla att plocka och sälja nypon (Carlsson muntligen).

I grundens nordvästra hörn samt öster om husgrunden, i och vid källaren, täcks marken av vintergröna. Vid nordöstra hörnet står en lönn och en hagtornsbuske och vid källaren en ek. Strax söder om husgrunden växer **kummin**, *Carum carvi*. Kummin har fått sitt namn från *cuminum* som är romarnas namn på en kumminart odlad i östra medelhavsländerna. Troligen har den spritts från forntida odlingar (Bolin, 1949). Ju längre norrut kummin växer desto bättre smak får den. Kummin har använts som krydda i bröd, ost och brännvin. I folktron sägs hustomten ogilla kummin. Råkade han få kumminbröd ropade han: ”Så, du har bakat mig kumminbröd, ha det ger dig på stunden bitter nöd.” Sen gav han sig iväg från den otrevliga gården och kom aldrig tillbaka. I hemmet blev det då så fattigt att man inte fick råd att baka vanligt bröd, långt mindre kumminbröd. I Skåne hade man innan tobaksodlingen blev vanlig, kumminhagar och exporterade kummin till andra länder (Bolin, 1949). Frukterna upptogs också i farmakopén som väderdrivande och aptitstärkande medel (Nielsen, 1991). Fram till början av 1900-talet var det en självklarhet att en nyförlöst kvinna bjöds på vattgröt grön av kummin. Om det var kumminets rikedom på protein eller dess skydd mot onda makter hon hade mest glädje av, framgår inte. Kanske kumminet helt enkelt hjälpte till att få igång kvinnans förmodat tröga mage. Det påstås att det välkända rådet om ”ett äpple om dagen...” inte är ett tidigt erkännande om äpplets eventuella läkande egenskaper. Ordspråket tros snarare härstamma från att man förr vid sängdags gärna serverade ett äpple fyllt med nyttiga kumminfrön (Lindvall et al, 1997).

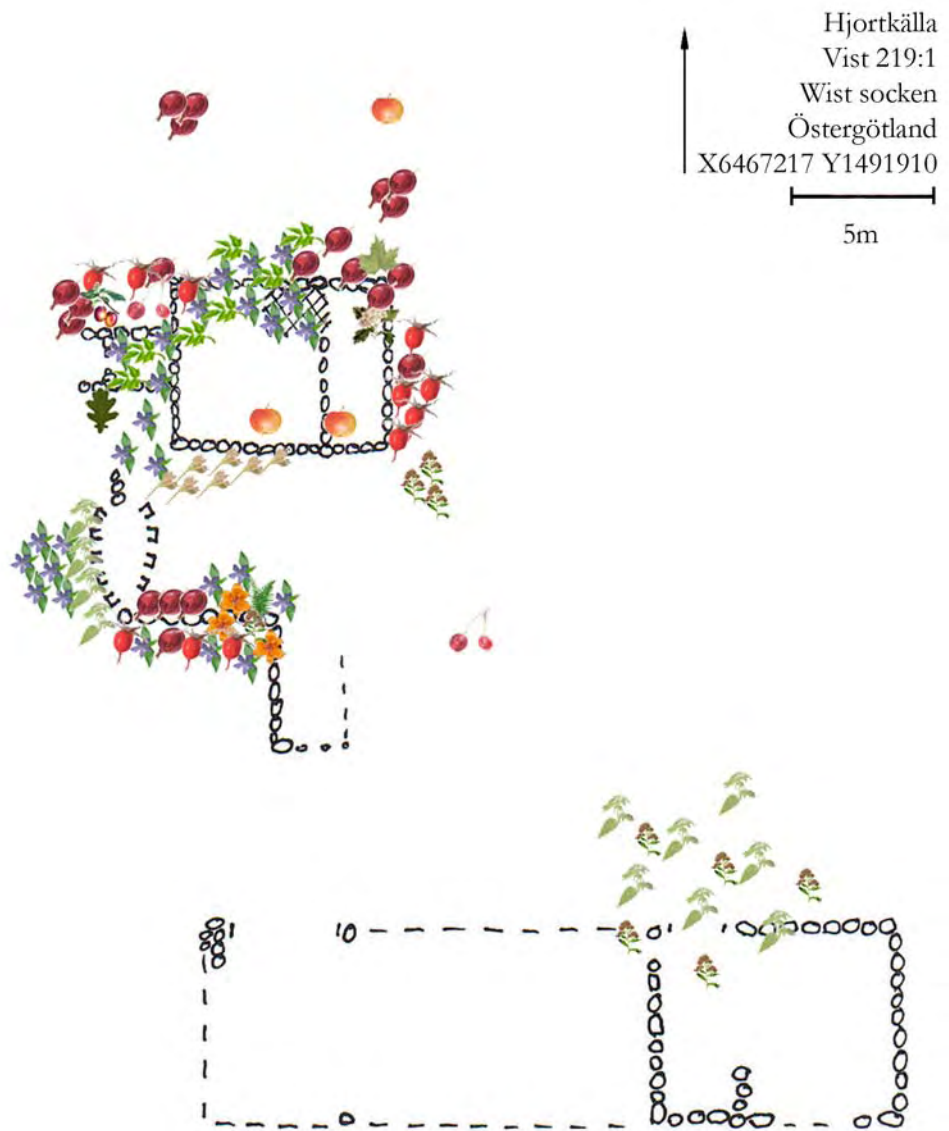

Figur 58. Påståendet ”ett äpple om dagen...”, är inte ett tidigt erkännande om äpplets läkande egenskaper, utan härstammar snarare från förr då man vid sängdags gärna serverade ett äpple fyllt med nyttiga kumminfrön.

Figur 59. Kärleksörten har använts mot rödsot, vilket är intressant med tanke på att flera på Hjortkälla dött till följd av denna sjukdom.

Vid terrasskanten i söder växer flera brandgula liljor som vid kurstillfället i slutet av juni dessvärre blivit avtuggade av korna. Norr om ladugårdsgrunden finns ett område med nässlor. Här har troligen gödslet körts ut. Både vid husgrunden och vid ladugårdsgrunderna finns **kärleksört**, *Sedum telephium*, som även kallas fetblad, käringkål och St. Hansknopp. Artnamnet *telephium* ska syfta på Telefus, kung i Mysien, som då han sårats svårt av Akilles, botade sig genom att lägga blad av kärleksört på såren. Det svenska namnet kärleksört är ett folkligt namn som i många länder ges sådana växter som lever länge utan att vissna även om de tas upp ur jorden och som därför också får vara symboler för kärleken (Lindman, 1974, band 5). Örten sägs även vara ett kärleksorakel. Häng två i taket och se hur de växer i förhållande till varandra. Växer de ifrån varandra känn besvikelse, oro och bedrävan (Bolin, 1949). Som medicinalväxt användes den mot liktornar, brännsår, blodspottning och rödsot (Nielsen, 1991) vilket är intressant med tanke på vad som ovan nämnts om att flera på Hjortkälla dött till följd av denna sjukdom.

Figur 60. För teckenförklaring se bilaga 4 och 5.

Risberget

Det har inte gått att hitta fotografi på torpet. Den tidigaste uppgiften om boende på Risberget är från en husförhörslängd 1792-93. Då bodde änkan Anna Stina Jönsdotter på torpet. Vid en översiktlig genomgång av historiskt kartmaterial finns Risberget med på den ekonomiska kartan från 1868-1877, där det framgår att det var ett jordtorp. Enheten bestod av två byggnader; ett bostadshus och en ekonomibygnad. Bostadshuset verkar enligt kartan vara L-format, men det är svårt att avgöra. Ekonomibygnaden ligger omedelbart öster om vägen. Strax norr och söder om torptunet är enligt kartan åkermark, detsamma gäller ett större område i nordväst. Väster om lämningen sträcker sig ett stort område med ängsmark ned mot Stångån. Jämfört med de andra närbelägna torpen utmed denna väg hade Risberget mycket ängsmark. Karl August Persson är enligt uppgift den siste boende på torpet. Han flyttade 1936. Namnet Risberget finns med i ortnamnarkivets samlingar och beskrivs år 1948 ”nu riven bosättning till Risnäs, kallades Pellerinstugan. Uppkallad efter den som bodde där, han kallades Pelle, han hette Ring. Torde ha hetat Risberget” (OA).

Jordtorp, bebyggelseenhet under 1700-, 1800- och det tidiga 1900-talet, vilken vanligen stod på ofri grund (före laga skiftet ofta på byns allmänningssmark). Den mark som jordtorpen utnyttjade tillhörde byalaget, som bestod av skattebönder. Genom att tillåta uppförandet av jordtorp skaffade sig bönderna arbetskraft via torparens dagsverksskyldighet (Andersson & Anderö, 2006).

Terräng: Husgrunden är belägen i öppen ängsmark ungefär 15 meter väster om grusvägen. Mellan vägen och torplämningen ligger en stor och hög berghäll, ungefär 21x10 meter (N-S) och som högst i den nordöstra delen. Vid kurstillfället fanns ett jaktorn på toppen. Nedanför berghällens sydvästra hörn ligger lämningen efter torpet Risberget. Väster om berghällen sluttar marken västerut för att därefter stiga upp mot en lövbeklädd höjd vilket sträcker sig i nord-sydlig riktning. Runt lämningen växer planterad granskog som är hög och tät. Ungefär fyra meter nordöst om torplämningen ligger ett stort stenblock, 5x6 meter stort och drygt två meter hög. Stenblocket har spruckit i nordväst-sydöstlig riktning och är i två delar. Kanske finns en sägen kring detta?

Beskrivning: Husgrunden är 9,7x5,1 meter stor (N-S). Grundstenarna består av en rad natursten, delvis huggen. Hörnstenarna är tydliga. Spismursröset ligger utmed den östra väggen och är 2x2 meter stort och ungefär 0,6 meter högt. Kring spismursröset urskiljs ytterligare avsatser begränsade med sten; den inre, ungefär 2,0x1,8 m stor med tydliga hörnstenar i väster och den yttre begränsningen 3,6x3,1 meter stor. I röset finns även tegel och en kraftigt rostad karbamidlampa. Utmed den västra väggen finns en möjlig ingång, 2,4 meter från det nordvästra hörnet. Innanför vägglinjen ligger en möjlig trappsten. Utmed den västra vägglinjen syns en terrasskant i nord-sydlig riktning. Den börjar i höjd med torplämningens nordvästra hörn och fortsätter ungefär två meter bortanför det sydvästra hörnet. Terrasskanten ligger ungefär 1,5-2,0 meter från den västra vägglinjen, därefter sluttar marken västerut. Det är möjligt att terrasskanten väster om husgrunden har någonting med utbyggnaden som syns på den ekonomiska kartan från 1868-1877, att göra. Väster om denna finns en vattenfylld grop, möjligtvis en brunn.

Växter

Figur 61. Våra ciceroner i Wist, Ingmar Carlsson och Ingemar Österberg.

saknar fåra (Nilsson, 1989). Underarten är i vissa trakter vanligare än huvudunderarten då den ofta använts som grundstam på vilken förädlade plommonsorтер ympats in. Då de mer känsliga ymparna dör, lever ofta grundstammen kvar under lång tid (Den virtuella floran, 2007).

Risberget är utan tvekan det torp som uppvisade mest och flest kulturväxter under Linköpingskursen. Hela husgrunden så när som på toppen av spismursröset är täkt av vintergröna som även ringlar sig vidare åt alla håll. **Krikonträäd**, *Prunus domestica ssp insititia*, omringar det stora flyttblocket. Krikon liksom plommon är kända från svenska klosterträdgårdar sedan 1400-talet. Frukten äts färsk, eller kokas till kompott, sylt och marmelad, men kan även torkas (Carlberg, 1988). Krikon, som är en underart till plommon, har till skillnad från plommon ofta tornar (grenar som ombildats till ”taggar”) och håriga bladskäft och unga grenar. Krikon växer ofta som snår och plommon som enstaka träd. Krikonets blå eller gula frukt är mindre än plommonets (Mossberg & Stenberg, 2003) och

Figur 62. Krikonträäd, *Prunus domestica ssp insititia*, omringar det stora, spräckta flyttblocket.

Söder om husgrunden finns fler krikonträd och två **getaplar**, *Rhamnus cathartica*, som har odlats i Sverige sedan 1600-talet. Artnamnet *cathartica* kommer av grekiskans *kathairein* som betyder rena eller rengöra och syftar på artens egenskaper som läkeväxt. Av bären tillverkades förr också laxermedel och målarfärgen 'saftgrönt' (Den virtuella floran). Bär och bark har använts till färgning och ger gul eller röd färg (Nielsen, 1991). Veden är hård och seg och lämpar sig bland annat för slöjdarbeten. Namnet getapel kommer av att de inre delarna av barken är trådig som getragg och att bladen påminner om vildapelns, *Malus sylvestris*, blad (Den virtuella floran).

Figur 63. Namnet getapel kommer av att de inre delarna av barken är trådig som getragg och att bladen påminner om vildapelns.

Längs vägen finns ett vidsträckt snöbärsbuskage som omsluter ett stort äppelträd. Längs vägen växer även krusbär och **renfana**, *Tanacetum vulgare*. Renfanan har i Sverige haft ett gott rykte som helig växt, krydda och läkemedel i mer än

tusen år (Hoppe, 1992). Namnet har använts i ca 200 år och kommer av tyskans *Rheinfarn* som egentligen säger att det rör sig om en ört med ormbunksliknande blad som växer i dikeskanter. Släktnamnet *tanacetum* sägs komma ur grekiskans *athanasia* som betyder odölig. Örten troddes nämligen skänka odödlighet. I äldre läkarböcker kallas den "herba immortalis", odödlighetens ört. Man brukade nämligen gnida in döda med den för att de inte skulle angripas av maskar (Nielsen, 1991)! Andra svenska namn är ölgräs och desmegräs av den kamferliknande doften (Bolin, 1949). Växten har använts till färgning och ger en vackert grön färg. Torkade blommor, har förr använts som maskmedel framför allt hos barn, men kan leda till döden om den överdoseras.

Figur 64. Kött står emot förruttelse om det överströs med renfana.

Renfana hängdes upp inomhus för att fördriva flugor och lades i klädkistor mot mal (Hoppe, 1992). Kött står emot förruttelse om det överströs med renfana. Späda blad bakades på vissa håll i Sverige in i pannkakor (Bolin, 1949). I slaviska länder troddes renfanan vara en flicka till hjälp då hon ville snärja en man (Nielsen, 1991).

Figur 65. Munkrenfanans blad är krusiga.

På hälleberget växer myskmalva i stor mängd tillsammans med nyponrosor och kärleksört. Över nästan hela tunet finns **brandliljor**, *Lilium bulbiferum*, en lökväxt som syns på långt håll när man kommer genom skogen. Brandliljan ibland även kallad

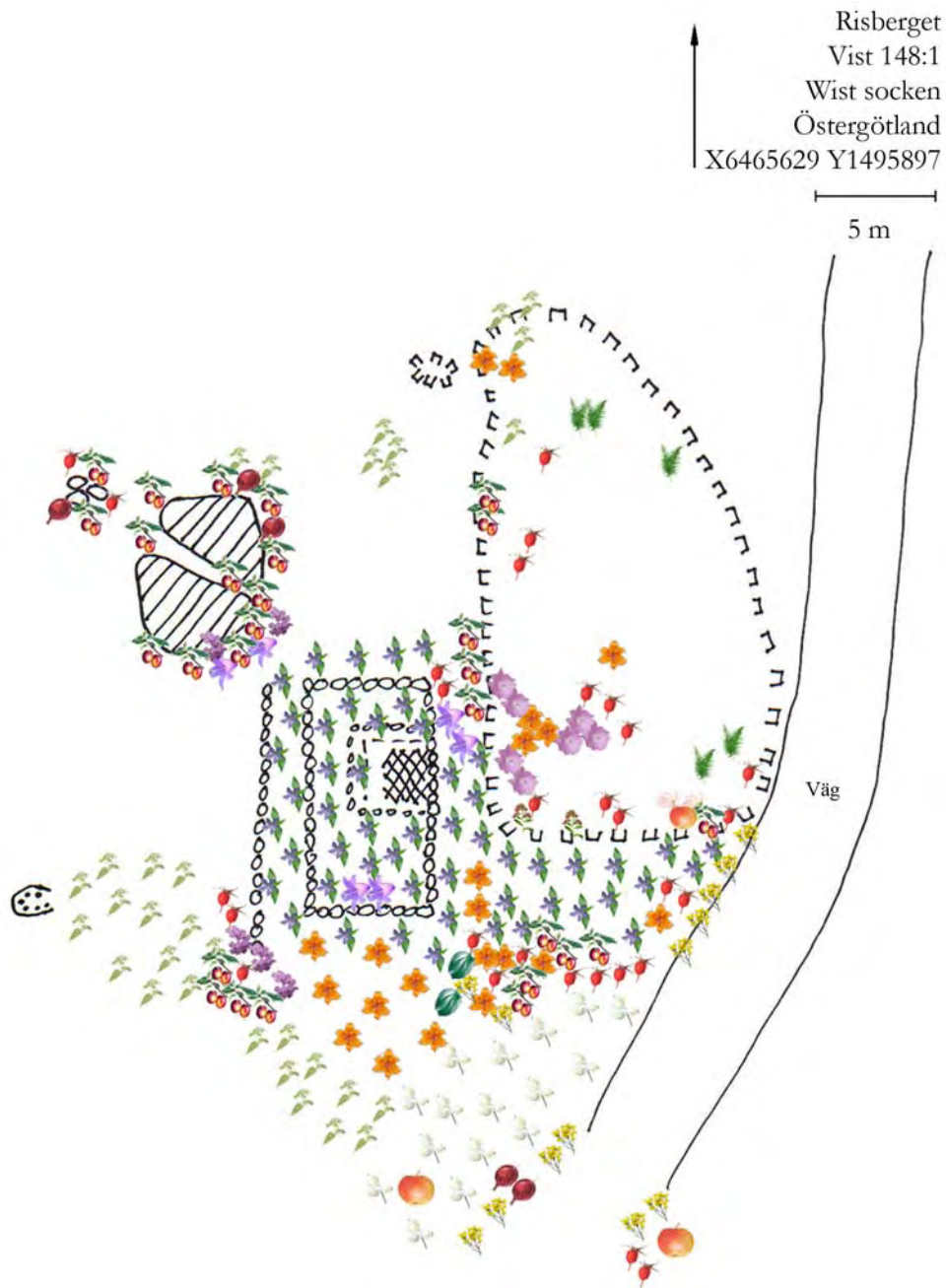
brandgul lilja och kejsarkrona. Det senare namnet används idag endast på arten *Fritillaria imperialis*. Benämningen getarsel förekommer också, kanske på grund av den inte helt angenäma lukten (Carlberg, 1988). Andra namn är gula liljor, eldliljor och stubbrosa (Wallenquist, 2007). Brandlilja har odlats som prydnadsväxt sedan 1500-talet och var mycket spridd även bland fattigt folk (Danielson, 1998). Brandliljan är en av de mest avbildade liljorna under 1500- och 1600-talen (Elliot, 2005). Det finns två varianter av brandlilja, en med och en utan bulber i bladvecken. Varianten utan bulber kallas Saffranslilja.

Figur 66. Brandliljan kallades förr ibland för getarsel, kanske på grund av den inte helt angenäma lukten.

Vid kanten av bergsknallen, vid vägen slingrar kaprifolen i ett buskage med bland annat vildapel och krikon. Vid flyttblocket och vid södra änden av terrasskanten blommar trädgårdsnattviol. Här och där syns bladen från **knölklocka**, *Campanula rapunculoides*, som är ett av våra besvärligaste trädgårdsogräs. Dess underjordiska delar är ofta vittförgrenade och de egentliga rötterna, som ser ut som små vita morötter, sitter en bit ner i jorden. Från såväl rothals som rot kan utlöpare bildas, och på grund av detta blir den mycket svårutrotad. Om man rycker upp en planta går bara den tunna rothalsen av medan den egentliga roten sitter kvar, varifrån nya skott kan växa ut och bilda nya plantor. Artnamnet *rapunculoides* kommer av latinets *rapa*, som betyder rova och syftar på rotknölarnas form (Den virtuella floran). De underjordiska knölna är ätliga och växten har därför tidigare odlats. Infördes troligen under 1700-talet som köksväxt och kommer ursprungligen från sydöstra Europa och Mindre Asien (Lindman, 1974, band 9).

Figur 67. Spismuren går bra att sitta på när det är dags för renritning.

Figur 68. För teckenförklaring se bilaga 4 och 5.

Skogsstugan

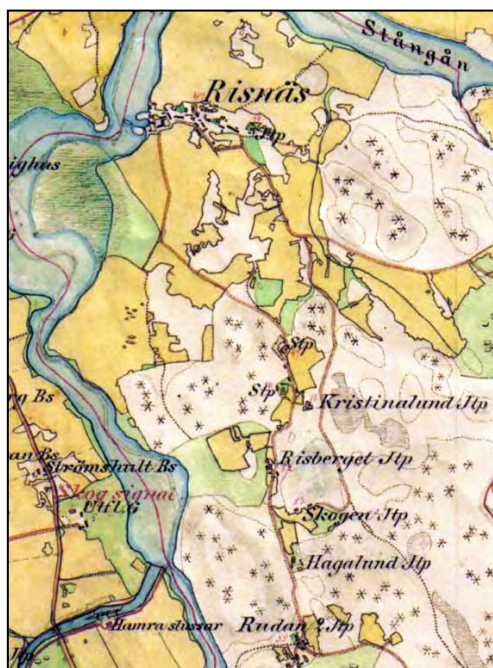
Det har inte gått att hitta fotografi på torpet. År 1792-1826 bodde Stina Samuelsson (f1754) på platsen Hon var änka efter soldaten Karl Spångberg. Vid en översiktlig genomgång av historiskt kartmaterial finns torpet Skogsstugan med på den ekonomiska kartan från 1868-1877 där det framgår att enheten, liksom Risberget, var ett jordtorp och att platsen benämns Skogen. Det bestod av två byggnader; ett bostadshus och en ekonomibyggnad. Söder om byggnaderna låg åkermarken och österut fanns ängsmarken. Kring torptunet växte barrskog.

På kartan framgår att det tidigare fanns en annan väg till Skogsstugan. En sämre körväg löper i nordsydlig riktning öster om bebyggelsen och svänger tvärt mot väster i höjd med torptunet och slutar där. På kartan finns inga andra torp utmed den vägen. Från Skogsstugan finns en stig som fortsätter mot sydöst och en stig till Risberget. Den väg som vid kurstillfället användes för att nå Skogsstugan finns med på denna karta som sämre körväg och den löper parallellt med vägen till Skogsstugan. Utmed denna fanns däremot flera torp på den äldre kartan. Namnet på platsen finns upptecknat redan 1687 då vid namn *Skogen* och år 1878 benämns platsen *Skogstorp* (Lindquist 1929). Den sista uppgiften om boende är pigan Kristina Albertina Lindström 1846 som under åren 1878-1897 bebor Skogsstugan.

Med hjälp av den äldre ekonomiska kartan kunde läget för både bostadshuset och ekonomibyggnaden återfinnas. Under kursen dokumenterades lämningar efter bostadshuset samt närliggande del av stenmur, jordkällare och en terrasserad väg. Utifrån kartan kan man anta att den terrasserade vägen väster om bostadshuset är början på den stig som fanns mellan Skogsstugan och Risberget.

Terräng: Lämningarna efter torpet är belägna i skogsmark ungefär 100 meter öster om grusvägen. I den västra delen av torptunet sträcker sig en ledningsgata i nordväst-sydvästlig riktning. Eftersom denna är röjd framstår den delen som mer öppen. Husgrunden är belägen öster om en berghäll och är omgiven av granskog.

Beskrivning: Torpgrunden är tydligast i den södra och östra delen, men har troligtvis varit 7,5x4,4 meter stor (Ö-V). Grundstenarna består av natursten. Utmed den södra vägglinjen finns en tydlig trappsten, 0,8x0,85 meter, runt vilken det syns en halvcirkelformad terrassering. Norr om husgrunden löper en stenmur i nordväst-sydöstlig riktning. Muren är ungefär en meter bred och varierar i höjd upp till ca 0,8 meter. Den består av 2-3 lager kallmurad natursten. Stenmuren sträcker sig över berghällen och fortsätter även på dess västra sida. Väster om husgrunden finns en väg upp mot tunet. Den följer berghällens västra kant och är terrasserad i den yttre sydvästra delen. Vägen är 2,6-3,0 meter bred och gräsbeväxt. Jordkällaren ligger ingrävd mot berghällens södra kant, ungefär 15 meter från torplämningen.

Figur 69. På den ekonomiska kartan från 1868-1877 syns både Risberget och Skogsstugan (kallad Skogen). Jtp står för jordetorp.

Figur 70. Jordkällaren vid Skogsstugan. Dörren hänger fortfarande kvar.

Jordkällaren är ca 4,0x3,5 meter (Ö-V) med ingången från öster. Dess väggar har byggts av naturlig och huggen sten, på vissa ställen syns lagningar av cement. Källaren är en dryg meter djup. Avsatsen för svalen är fortfarande tydlig. Jordkällarens yttre dörröppning var en meter bred och karmarna bestod av trä. Den inre dörren finns fortfarande kvar, gjord av trä och målad med röd färg. I dörrens övre del finns en liten skjutlucka. Rester av taket syns än i form av raserade trästockar.

Skador: I husgrundens västra del passerar en körväg för skogsmaskiner vilket förklarar varför den är så otydlig i denna del. Gran är planterad även i grunden.

Växter

Längs den stenkantade vägen mot torpet växer krusbär och nypon. Vid den jordkällaren finns kirskål, nässlor och några ormbunkar, träjon. Vid husgrundens nordvästra hörn under en ek, står olvon och **akleja**, *Aquilegia vulgaris*. Den kommer ursprungligen från centraleuropa (Mossberg & Stenberg, 2003) och odlades hos oss redan under medeltiden (Lindman, 1974, Band 4). Akleja kallas även tyska klockor då den sägs härstamma från Tyskland (Henriksson, 1996).

Figur 71-73.: Fantastiska färger och former uppkommer när aklejoj förökar sig med frö och korsar sig med varandra. Aklejoj vid Kopparbo, Riddaghyttan, Västmanland.

De gamla germanerna kallade den älvahandske och den sas vara helgad år Frigga. Efter kristendomens införande överfördes detta till Jungfru Maria "vår frus handskar" (Henriksson, 1996). Aklejan sägs vara lejonens favoritföda och den som gnuggar aklejan mellan sina fingrar får ett lejons mod (Berglund, 2004). I den nordiska gudasagan sägs den ha varit alvernas växt och helgad åt himlagudinnan. Växten innehåller blåsyra och på 1600-talet ansågs den ha 11 dygder: mot gulsot, rubbningar i lever och mjälte, njursten, hjärtebäva, skörbjugg, sår, skabb, maktlöshet, kräkningar och fallandesjukan (Beyron, 1977). Linné underkände dock dess medicinska egenskaper då kloka gummor hade ordinerat så stora doser mot skabb att barnen avled (Carlberg, 1988). Den ska även ha använts som afrodisiakum (Olsson, 1982), men numera pryder den bara våra rabatter.

Strax intill, under eken, växer **oxbär**, *Cotoneaster* sp. Olika typer av oxbär är populära trädgårdsväxter i Sverige. Släktet har 261 arter varav endast fyra anses inhemska i Sverige, men ytterligare nio ursprungligen odlade eller införda arter har naturaliserats i vårt land. Upprättväxande arter odlas ofta som häckar medan de nedliggande ofta odlas i stenpartier och klippträdgårdar. Släktnamnet *Cotoneaster* kommer av grekiskans *kydonion* som betyder kvitten och *-aster* som betyder vild och omnämns 1577 hos Conrad Gesner, en schweizisk naturforskare och professor (Den virtuella floran).

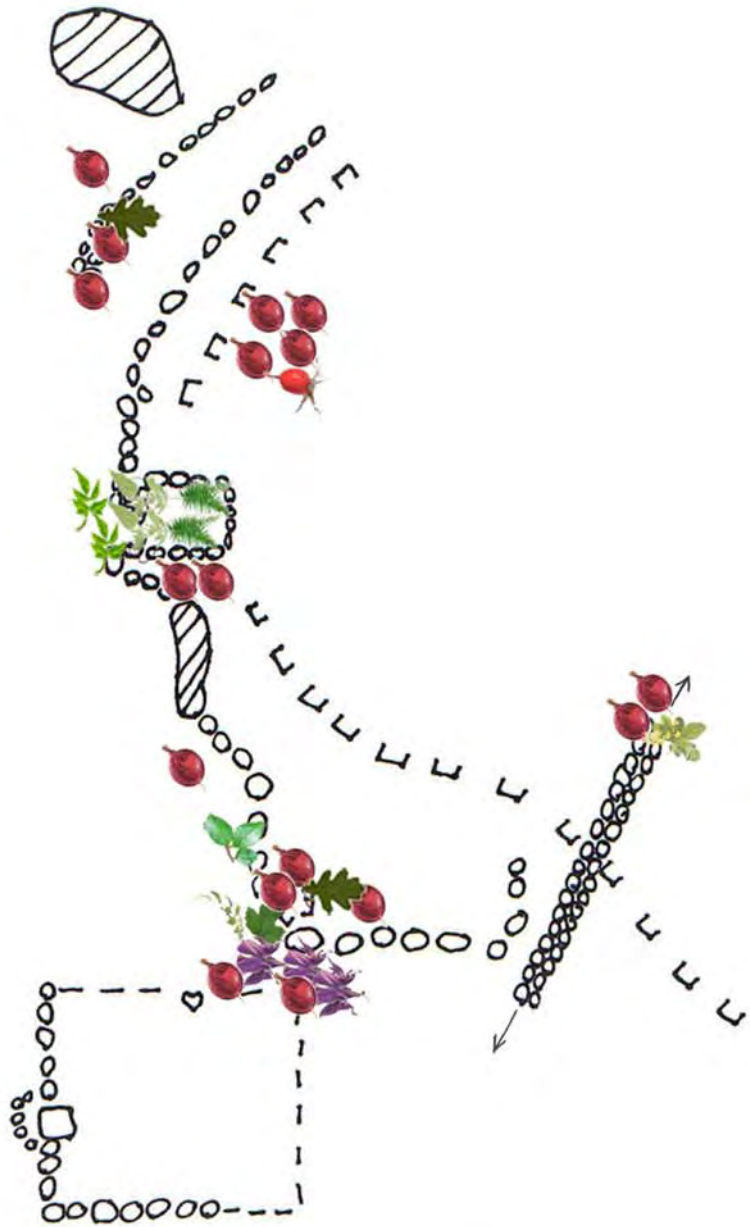
Figur 74. *Cotoneaster*-släktet har 261 arter varav endast fyra anses inhemska i Sverige.

Figur 75. *Berberis* kallades förr för *surtorn* eftersom busken har tornar och sura bär.

Fler ekar finns i närheten, norr om husgrunden står en stor flerstammig jätte. Österut från husgrunden räknat finns stubben av ett dött frukträd. Krusbär finns över hela torptunet. Vid stenvallen i norr, i kanten av hälleberget, under en tall växer en **berberisbuske**, *Berberis vulgaris*. Berberis kallades förr för *surtorn* eftersom busken har tornar och sura bär. Den fördes till Europa av moreerna som ansåg att den var en värdefull läkeväxt och till Sverige kom den troligen på 1600-talet (Malmgren, 1978). Hela växten, utom bären, är giftig

och innehåller alkaloiden berberin (Olsson, 1982). Berberis har dessutom använts som ersättning för citron, som färgväxt och till häckar. Barken betraktades som laxerande, men användes också till färgning av tyg, läder, papper och trä och gav olika gula nyanser (Lindman, 1974, band 4). Berberis är mellanvärd för rostsampen svartrost, *Puccinia graminis*, som angriper stråsåd. År 1976 kom en lag som stadgade utrotning av berberis. Denna lag upphävdes dock 1994 eftersom de moderna sädesarterna inte är lika mottagliga för svartrost som de äldre och man därför inte längre anser att berberis är något större problem för jordbruket (Carlberg, 1988). Flera prydnadsarter har under 1900-talet importerats från Östasien (Holzhausen, 1935).

Skogsstugan
 Wirst socken
 Östergötland
 X6465119 Y1495907
 5 m

Figur 76. För teckenförklaring se bilaga 4 och 5.

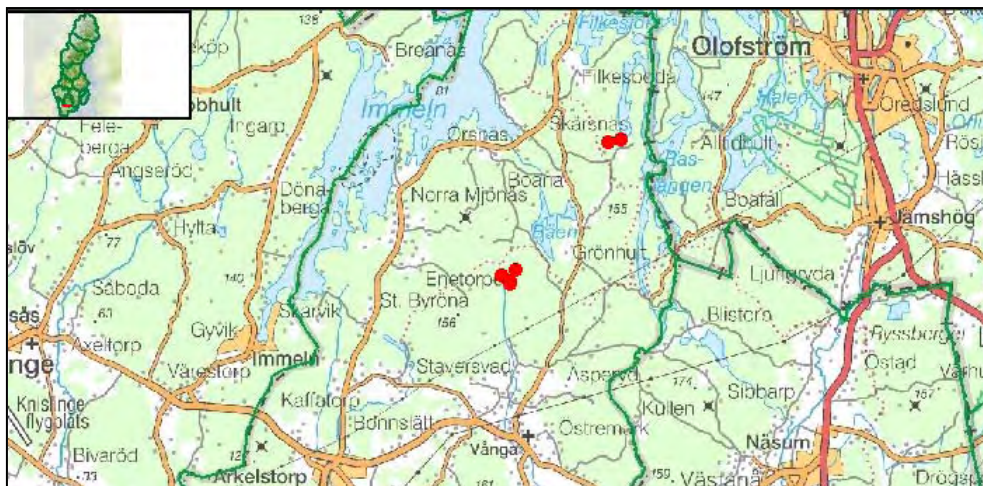
Skåne

Kursen i Skåne genomfördes 17-19 augusti i Vånga socken och gavs i samarbete med Pia Sander, Skånes hembygdsförbund, och Oppmanna-Vånga hembygdsförening. Solvig Oredsson, hembygdsförenings ordförande visade på flera torplokaler, av vilka Starkatorpet, Slätta-Nissens och Haje-Pers ansågs utgöra bra kursunderlag. Bertil Helgesson, arkeolog, och Katarina Olsson, bebyggelseantikvarie från Regionmuseet i Kristianstad visade torpet Månse och de närliggande ruinerna efter gården Västervik. Dessa valdes ut till söndagen. Under kursen deltog 21 personer.

Fredagens teoridel hölls i Vånga missionshus. Gästföreläsare var Linnea Oskarsson, projektledare för perennuppropet och Karin Persson, projektledare för lök- och knöluppropet. Tillsammans berättade de om Projektet för odlad mångfald.

Under lördagen arbetade gruppen vid tre torplokaler vid Klockenakull; Starkatorpet, Slätta-Nissens och Haje-Pers. Lördagen avslutades med ett besök vid det närbelägna Norra Kopparetorp som är bröderna Olssons föräldrahem från 1864. Torpet används i dag som sommarbostad. Där gavs goda möjligheter för deltagarna att se hur de lämningar som studerats under dagen kan ha sett ut.

Under söndagen besöktes resterna efter gården Västervik. Där övade deltagarna återigen på att dokumentera bebyggelse lämningar och kulturväxter. Den medhavda lunchen äts vid det närbelägna torpet Månse. Månse är ett dagsverkstorp från 1818. Torpet har bebotts fram till 1960-talet. Tidigare museichefen i Kristianstad, Thorsten Andersson, övertog torpet efter den siste brukaren Sissa Månssons död 1963. Tillsammans med hustrun Våga arbetade han för att bevara den genuina torpmiljön för framtiden. Torpet och halva inägan kunde år 1995 friköpas och doneras till Regionmuseet som sedan 2003 förvaltar det. Månse är sedan 1996 ett byggnadsminne. Föremålen i torpet Månse är bevarade i sin ursprungliga miljö, vilket ger en unik inblick i de boendes vardagsbestyr (Alftberg 2006). Gruppen fick en guidad tur i byggnaderna och i närmiljön av bebyggelseantikvarie Katarina Olsson.

Figur 77. Karta över torpen i Skåne. De röda prickarna anger torpens läge. I norr Månse och Västervik och i söder de tre torpen vid Klockenakull, Starkatorpet, Slätta-Nissens och Haje-Pers.

Man når torplämningarna vid Klockenakull österifrån via en nygjord skogsbilväg. Spåren av tidigare brukare är fortfarande tydliga i landskapet, främst i form av omfattande system av stenmurar som ringlar sig fram genom området. Stormarna Gudrun och Per har blåst omkull stora områden med skog och i området pågick därför både upprövning av stormfällan och avverkning.

Starkatorpet

Först kommer man till Starkatorpet. Husgrunden ligger på östra sidan om den lilla skogsvägen. Invid husgrunden syns den åkermark som tidigare hörde till torpet, tydligt avgränsad med en välbevarad stenmur. Bredvid Starkatorpet passerar Skåneleden. Torpet låg på Fegelstorps utägor. Platsen kring Starkatorpet kallas Starkavången.

Starkatorpet låter sig inte hittas så lätt i det äldre kartmaterialet. På karta från 1861-62 finns markering för torp som troligtvis är Starkatorpet. På den häradsökonomiska kartan från 1931 syns inägorna tydligt markerade, mellan dem finns en liten markering som kan vara Starkatorpet. Eric Olsson minns att inägorna brukades som åkrar på 1950-talet av Fegelstorp. Vid kurstillfället hade inägorna och även marken där husgrunden ligger nyligen avverkats. Torpet har fått sitt namn efter de sista brukarna Sven och Malena Stark. Sven Stark dog 1916 och Malena flyttade från Vånga socken före 1920 till Österslöv. Torpet kolades ned på 1920-talet.

Skador: Lämningarna efter husgrunden är delvis förstörda, troligtvis i samband med skogsarbeten, men de är fortfarande synliga. Kvar finns grundstenar, spismursröse och stenmurar.

Figur 78. Det är inte alltid självklart var fotografen en gång stod.

Under kursen används Starkatorpet för att prova på metoden att genom äldre fotografier orientera sig bland dagens lämningar. Genom att studera sten, träd och växter på fotografiet söker man rätt på var fotografen stått vid fotograferingstillfället. När den platsen är funnen kan man orientera sig bland lämningarna. Kursdeltagarna fick ta fasta på hur stenarna såg ut i muren till vänster i bild. Notera särskilt påbyggnaden i vänstra delen av fotografiet och ingången till källaren i högra delen av huset.

Runt Starkatorpet saknas kulturväxter. Möjligen att den nyligen gjorda avverkningen kan leda till att slumrande växter i marken på nytt väcks till liv. Detta är något som kommande år får visa.

Figur 79 & 80. Fotografiet ovan visar Starkatopet från 1920-talet. Framför torpet sitter Malena Stark. Om henne berättas bland annat att hon bjöd på bruna bönor med fläsk till julkalas (Oredsson muntligen). Fotografiet ger en god bild av hur torpet och miljön kring torpet såg ut. Fotografiet nedan är taget 2007 vid rekningstillfället i maj.

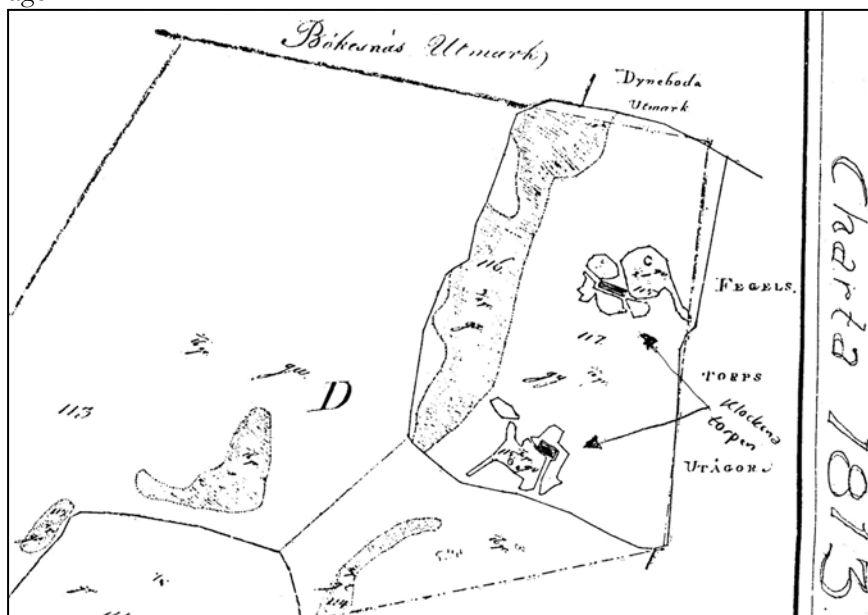
Slätta-Nissens

Nu lämnar vi Starkatorpet och följer vägen västerut uppför backen och kommer till Lusetorget, en mindre platå i den kuperade miljön. Norr om Slätta-Nissens tornar en naturlig höjd upp i en rundad form. Utmed höjden finns flera terrasserings i form av stenmurar.

Figur 81. På fotot ser vi från vänster; "Persa-Sven" dvs Sven Persson, Viktor Strömberg, "Slätta-Nissens" dvs fosterfar NilsJönsson, fostermor Bengta och fostersonen Robert, Anna Stark med lillebror och längst till höger Malena Stark. Fotografiet bör vara taget år 1915. Bakom personerna skymtar byggnadens grundstenar, utifrån höjden på dem kan man anta att personerna står söder om bostadshuset.

Det tidigaste kartbelägget från torpet Slätta-Nissens är från enskiftet 1812. På platsen finns bostadshuset markerat samt inägor. Torpet ligger inom Norra Kopparetorps ägor.

Figur 82. På kartan från 1812-13 syns de två Klockena-torpen inritade. Slätta-Nissens är det södra.

Rune Olsson minns att bostadshuset var ett parhus med två ingångar. Spismuren var på något sätt delad med en eldstad i varje bostad. Dessa muntliga uppgifter stämmer väl överrens med vad som påträffades under kurstillfället. Eric Olsson berättar att vinden var innehållsrik, bland annat fanns flera spinnrockar som barnen plockade sönder och använde till leksaker. Eric minns även att han hört berättas att det fanns en port mellan bostadshuset och ekonomibyggnaden. Detta stämmer med Häradskartan från 1931, där bostadshus och ekonomibyggnad är markerade i en sammansatt byggnad.

Figur 83. På Lusetorget står en apel och i bakgrunden skymtar grunderna efter Slätta-Nissens.

Enligt muntliga uppgifter från Elisabet Jonasson, vars farfar brukat torpet mellan 1826-1851, har gården funnits sedan 1700-talet eller tidigare. Tidigare benämndes torpet för Lusetorpet, troligtvis efter en tidigare brukare med namnet Lusse. Till platsen finns en sägen vilken berättar att Lusetorget fått sitt namn av att en jättekvinna satt här och kammade, ”lusade”, en annan jätte. Sägnen finns upptecknad redan år 1624 (Jonasson skriftliga uppgifter).

1930 ägdes torpet av Eric och Rune Olssons far som även brukade marken. Namnet Slätta-Nissens kommer av att Nils Jönsson, Slätta-Nissen, bodde i torpet i början på 1900-talet. Eric vill minnas att torpets siste boende var Slätta-Nissens fosterson Robert Lindberg som troligtvis bodde där några år in på 1930-talet. Då bodde Robert i den ena delen och den andra var obebodd. Efter att torpet stått tomt en tid och blev ett tillhåll för bl a luffare valde Eric och Runes far av flera orsaker att elda ned torpet någon gång i mitten av 1940-talet.

Figur 84. Följer man fägatan kommer man så småningom till Haje-Pers.

Terräng: Mitt på ängen finns en förhöjning med lämningar efter Slätta-Nissens torp. Även kring dessa finns flera stenmurar.

Beskrivning: Vid kurstillfället fanns lämningar efter bostadshus (Ö-V) och ekonomibyggnad (N-S) i en vinkel, jordkällare, brunn samt många välbevarade stenmurar och terrasseringsar. I vinkeln mellan bostadshus och ekonomibyggnad finns en terrasserings upp mot byggnaderna. Därifrån kan man gå rakt fram och hamna framför bostadshuset eller gå direkt vänster och följa fägatan söderut.

Husgrunden är 17x5 meter stor (Ö-V). Grundstenarna är fortfarande synliga. Den norra, västra och östra grunden är ganska hög. Den södra delen, i vilken ingången var, ligger i markplan. Spismursröset är beläget i mitten av husgrunden utmed den norra väggen. Längs den östra sidan av husgrunden finns en 2,5x2,5 meter stor utbyggnad till vilken det finns en ingång söderifrån med två vackra trappstenar. Vid den södra väggen finns även två platser med trappsten kvar efter två olika ingångar, båda i höjd med spismursröset. I den västra delen av den södra vägglinjen finns en terrasserings. Inom husgrunden syns tydliga spår av rumsindelning, i såväl västra som östra delen finns rester efter källare. Jordkällaren är belägen norr om husgrunden, inbyggd i stenmuren. Den är ungefär 2,5x2,5 meter stor.

Ekonomibyggnaden är 17x5 meter stor (N-S) och terrasserad, den västra sida högre än den östra. Utmed västra sidan löper en fägata, ungefär 3-4 meter bred. Den begränsas i väster av en upp till två meter bred stenmur. Ekonomibyggnaden har en tydlig ingång från fägatan. Även inom ekonomibyggnaden går det att se lämningar efter hur byggnaden varit rumsligt uppdelad. Troligtvis fanns en öppning även utmed byggnadens östra vägg, men den är otidlig. Källan ligger ungefär 100 meter väster om bostadshuset. Söderut passerar fägatan förbi lämningarna efter ytterligare en byggnad som finns markerad på häradskartan från 1931.

Figur 85. Några av Skånekursens deltagarna vid källargrunden.

Växter

Figur 86. På torpen där malvor var allmänt förekommande kallades de kort och gott för koskiteblomma.

På båda sidor om trappan, vid den östra ingången, står strutbräken som två vaktposter och hälsar på besökaren. Här finns också smultron och vit **malva**, *Malva moschata*. I Retzius ekonomiska flora från 1806 berättas att stjälkarna av alla malvor genom rötning ger tågor som verkar som mellanting mellan lin och hampa. Här berättas vidare att romarna åt malva stuvad som spenat fast med kryddning av olja, ättika och exotiska kryddor. Cicero förät sig på ett gästbud och blev sjuk. I Amerika har man upptäckt att äggen får dålig smak om hönsen äter malva (Bolin, 1949). Gemensamt för alla malvor är att de kallats för kattost, vilket man förstår när man ser frukternas form. Myskmalva luktar mysk om man gnider den mellan fingrarna och kallas därför desmeros ibland. På torpen där blommorna var allmänt förekommande kallades de kort och gott för koskiteblomma (Berglund, 2004). Linné skriver att blommornas starka doft orsakar svimning hos hysteriska kvinnor (Wallenquist, 2007). Malvan

stod vid inventeringstillfället i mitten av augusti i full blom på flera ställen runt grunden. Vid norra delen av ladugården finns krusbär, en ros och en mer högväxt malva som vid inventeringstillfället redan blommat över.

Flera hasselbuskar finns runt torptunet, vid husgrunden, ladugårdsgrunden och jordkällaren i norr. Här finns även **murgröna**, *Hedera helix*, som slingrar på några döda stubbar, men även på marken. Murgröna är sällsynt och växer vild i trakter med mild vinterklimat ungefär till Mälaren, men kan odlas något längre norrut. Som vildväxande är den utpräglad sydlig och kustbunden. Murgröna planteras ofta som klättrväxt ute, men den är också omtyckt som krukväxt. Den är mycket variabel och det finns ett stort antal olika former och sorter i odling. Artnamnet *helix* är ett grekiskt ord som betyder spiral, eller slingring. Murgrönans blad, kokta i vin eller vatten, ansågs förr vara sårrenande. Nyman (1867) berättar också att man tillverkade dryckeskärl av murgröna och "*de gamle trodde att en sådan bögare, om deri vatten och vin iskänktes blandade, skulle insuga och genomsläppa endast det förra*". Första fynduppgift är från medeltiden (Den virtuella floran).

Figur 87. Murgröna planteras ofta som klättrväxt ute, men den är också omtyckt som krukväxt.

Västra delen av husgrunden är idag helt täckt av vintergröna som även breder ut sig väster om grunden. Längs med ladugården, fortsätter en fägata in i skogen. På västra sidan om denna sägs vårblomande lökväxter sompingstulja och **snödroppar**, *Galanthus nivalis*, växa. Snödroppar har funnit i nordiska trädgårdar åtminstone sedan 1400-talet (Berglund, 2004) och namnet snödropp dyker upp första gången på 1600-talet (Elliott, 2005). Växten kommer ursprungligen från alpskogarna i Pyrenéerna och Kaukasus. Munkar och nunnor tog den i odling under medeltiden.

Enligt medeltida legender sägs snödroppen ha sprungit ur jorden som en renhetens symbol på fjortionde dagen efter Jesu födelse, då Jungfru Maria visade upp sitt barn i templet. På denna dag blev det tradition att flytta bort Mariaskulpturen från altaret och istället placera en bukett med snödroppar. Dagen då Adam och Eva förjagades ur paradiset var det snöigt och kallt. Adam och Eva frös och grät. En ängel tyckte synd om dem och som ett tecken på att vår snart skulle följa på den isande vintern, rörde ängeln vid de fallande snöflingorna som förvandlades till snödroppar. Blommorna har ett inbyggt system för att klara blomning medan snön ligger kvar på marken. Droppformen håller kvar värmen så blomman inte fryser. Det kan vara upp till 2 grader varmare än på utsidan (Berglund, 2004). Snödroppor kallas även Snöililja, marsmånadsblomster, lökfioler och snögalant (Wallenquist, 2007). Blad och frökapslar efter snödroppor sågs vid rekningstillfället i slutet av maj och i skrivande stund, februari 2008, letar sig ett vykort från Klockenakull där Solvig låter hälsa att snödropparna blommar.

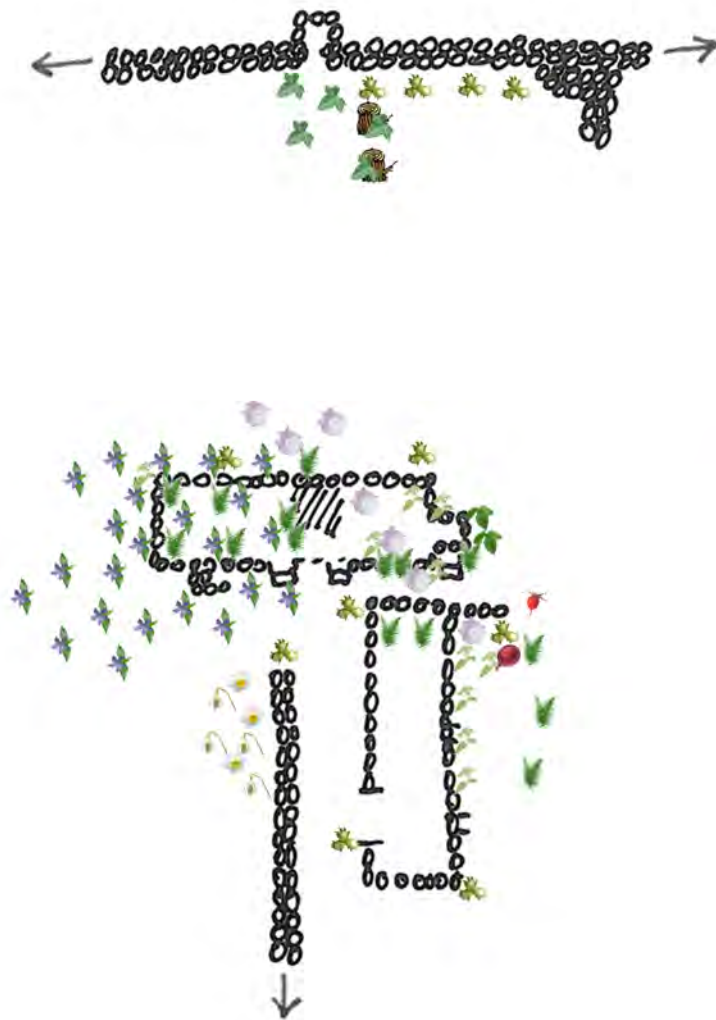
Figur 88. I medeltida legender sägs snödroppen ha sprungit ur jorden som en renhetens symbol på fjortionde dagen efter Jesu födelse, då Jungfru Maria visade upp sitt barn i templet.

Figur 89. Äpple tros ha kommit till Sverige med klosterväsendet på 1100-talet, då munkarna kunde konsten att ympa.

På Lusetorget växer ett gammalt **äppelträd**, *Malus domestica*. Äpple tros ha kommit till Sverige med klosterväsendet på 1100-talet, då munkarna kunde konsten att ympa, vilket var en förutsättning för odling. Äpple skiljs från sin släkting vildapeln, *Malus sylvestris*, genom sina ludna bladundersidor. Vildapel har liksom krikon ofta tornar och mer buskliknande växtsätt än sin förädlade släkting. Veden är hård och lämnar ett vackert slöjdvirke. Barken har använts vid växtfärgning och ger en gul färg. Äpplena kan användas till cider och gelé. ”I lämningar efter boplatser har man både i sydligare länder och i vårt land funnit rester av äpplen. Vid Alvastra nära Omberg i Östergötland har man vid utgrävning av en boplats, en pålbyggnad i Dags mosse, hittat förkolnade äpplen. Dessa verkar vara ituskurna och är förmodligen vildäpplen. Man daterar fynden till omkring år 2500 f. Kr.” (Nilsson, 1987). På många ställen genom historien och i myter dyker äpplet upp. Nordiska gudarna höll sig evigt unga genom att äta äpplen som förvarades av gudinnan Idun. Illistige Loke lurade henne så hon fastnade hos jättarna. Gudarna blev gamla och gråhåriga och tvingade Loke att lämna tillbaka Idun (Bolin, 1949). I bibeln talas om äpplet som Adam och Eva åt av och därmed förvisades från lustgården. Detta torde dock ha varit en aprikos eftersom äpple på denna tid inte fanns i Palestina. I Hellas helgades äpplet åt kärlekens gudinna Afrodite och hos romarna blev det tecknet på kejsarens fullkomlighet. I Nordafrika och på Kreta ansågs äpple ge evigt liv. Krönt med ett kors blev det senare en monarks attribut och ännu senare kom riksäpplet (Nielsen, 1991). Hur sortimentet av äpplen har minskat i Sverige kan man följa i Alnarps Trädgårdars försäljningskataloger. År 1902 fanns 109 sorter till försäljning. I 1930 års katalog har antalet minskat till 42 och år 1952 fanns bara 29 sorter kvar. Idag är det få planskolor som ens har ett så stort sortiment till försäljning (Minnhagen-Alvsten et al, 1996).

Slätta-Nissens
Vånga sn
Skåne
X6234139 Y1410051
5 m

Figur 90. För teckenförklaring se bilaga 4 och 5.

Haje-Pers

Efter en kort promenad längs fågatan från Slätta-Nissens, nås lämningarna efter torpet Haje-Pers. Barrskogen har växt upp rejält i området men lagom till kurstillfället hade det avverkats runt lämningarna. Torpet Haje-Pers finns inte utritat på några äldre kartor. Det närmaste man kommer, är den häradsekonomiska kartan från 1929-31. På den syns en konstigt vinklad gräns där lämningarna ligger idag. Vid den typen av gränser hittar man ofta torp, uppger Bertil Helgesson. Eftersom Haje-Pers inte heller finns med på lantmäterikartan (ägodelning) från 1861, kan man anta att torpet är byggt senare än 1861 och rivet före 1929, eller att det av någon anledning inte kom att ritas in på kartan.

Kring torpet finns däremot muntliga berättelser. Torpet har fått sitt namn efter en man som kallades Haje-Per. Han hette egentligen Per Olsson d y. Eric Olsson återger att han fått berättat för sig att Haje-Per hade en hushållerska som var Erics farmors syster, Elna Granquist, född 1865. De bodde i torpet på 1890-talet. Tillsammans med Haje-Per hade hon två barn. När de skulle gå till prästen i Oppmanna för att ta ut lysning blev de ovänner, så det planerade äktenskapet blev inte av. Senare bodde Viktor och Hilda Strömberg på torpet, troligen i slutet på 1910-talet. Viktor dog i Spanska sjukan 1919. Då flyttade Hilda Strömberg till sin far på Örsnäs ägor. Den siste brukaren var troligtvis Örna-Bengtén och hans hustru Hanna som flyttar in 1919. Örna-Bengtén kom från Örnans i Örkeneds socken. Eric Olsson berättar att han från sin barndom är mer bekant med att platsen benämns Bengtas eller Örna-Bengts. Byggnaden rivs någon gång i slutet på 1920-talet.

Spanska sjukan, en ovanligt svår och dödlig form av influensa som dödade ca 20 miljoner människor (möjligen fler) över hela världen under åren 1918 och 1919, varav cirka 38 000 i Sverige. Influensan rapporterades först i Spanien, varpå sjukan fick sitt namn. Man tror att det är den mest dödliga pandemin hittills i mänsklighetens historia, och orsak till fler dödsfall än såväl pesten som aids (NE).

Terräng: Husgrunden ligger i en kraftig sluttning mot öster, därefter öppnar sig ett större plant område i dalgången mellan Slätta-Nissens och Haje-Pers. Kring dalgången finns ett välbevarat system av stenmurar.

Figur 91. En fantastisk stenmur vid Haje-Pers.

Beskrivning: Byggnadslämningen är totalt 57x17 meter (Ö-V). Längst upp i söder, finns en lämning 17x10 meter stor (N-S) vilken består av rejäla stengrunder, ett spismursröse i nordöst och en stentrappa utmed den västra väggen. Därefter följer ett uppehåll österut på ungefär åtta meter till resterande lämning, en kvadratisk stengrund 26x17 meter (Ö-V), belägen i kraftig östsluttning. Stengrunderna är anpassade efter markens lutning och är till stor del ingrävda i sluttningen. Inom den finns en rad stenar, som rumslig avdelare, (N-S) ungefär i mitten. Ingången syns i det

sydöstra hörnet invid ett större naturligt block. Utanför öppningen finns en fantastisk trappa bestående av fyra platta stenar ingrävda i marken. Med tanke på hur kraftigt marken sluttar har trappan säkert varit nödvändig. I den östra delen finns upp till 1,6 meter höga stengrunder. Utmed östra kortsidan av husgrunden finns ytterligare en formation av grundstenar, ca 12x12 meter, som en utbyggnad, med ingång från norr.

Nordöst om bebyggelselämningen ligger brunnen. Ungefär tolv meter söder om lämningens nordöstra hörn börjar en mycket vacker och vällagd stenmur, 1,3 meter hög, som löper längs med vägen mellan Haje-Pers och Slätta-Nissens.

Vid kurstillfället hade ännu inte fotografiet på torpet Haje-Pers dykt upp. Därför fick jämförelser mellan lämningarna och andra torp byggda vid ungefär samma tid göras. Framför allt besöktes Eric och Rune Olssons närbelägna torp där jämförelser med en idag stående byggnad kunde göras. Detta styrkte antagandet att Haje-Pers var lämningar efter *en* byggnad. Bostadsdelen borde ha varit i väster där spismursröset och två lämningar efter trappstenar fanns. Fädelen borde ha legat i källarplan i byggnadens östra del.

Inte heller vid Haje-Pers finns idag några kulturväxter. Liksom vid Starka-torpet får framtiden visa om några överlevt.

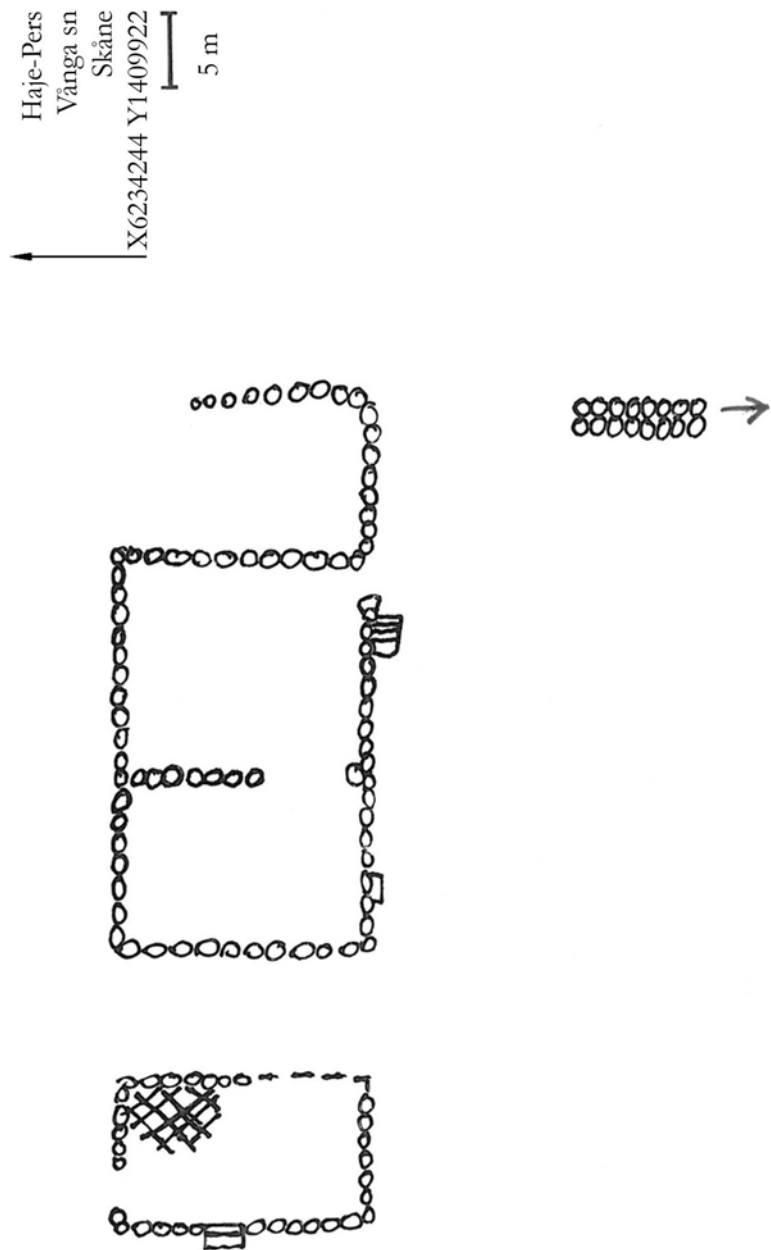

Figur 92. Norra Kopparetorp, bröderna Olssons föräldrabem från 1861.

Figur 93 & 94. I samband med sammanställandet av denna rapport uppdagades fotografiet nedan från Anders Hernbecker. Det visar torpet Haje-Pers fotograferat från söder. På fotografiet står Örna-Bengt och hans fru på byggnadens södra sida. Den västra delen av byggnaden syns tydligt och även att marken sluttar kraftigt österut. Till vänster om Örna-Bengt och hans fru syns en trappsten framför dörren, den finns kvar idag. Stigen som skymtar bakom dem bör leda ned till trappstenarna vid byggnadens sydöstra ingång. Troligtvis fanns en ingång till vinden/övervåningen utmed den västra kortsidan. Det är oklart exakt när och av vem fotografiet togs men Viktor Strömberg dog i spanska sjukan 1919 och därefter flyttade Örna-Bengt och hans fru in. Därför måste fotografiet vara från 1919 eller senare. På fotografiet nedan syns Anders Hernbecker på trappstenen framför ruinen av Haje-Pers. I bakgrunden syns bröderna Olssons bandomshem. Se fig 92 ovan

Figur 95. För teckenförklaring se bilaga 4 och 5.

Västervik

Under kursen var syftet att använda metoden på torplämningar, men i detta fall gjordes ett undantag och det fick bli en gård. Främsta anledningen var att under samma dag ha möjlighet att besöka det närbelägna byggnadsminnesförklarade torpet Månses.

Figur 96. Torpet Månsetorpet

Från Västervik finns inget fotografi. Lämningarna efter Västervik ligger i den norra delen av Vånga socken, den närmaste gården är Skärnsnäs. Västervik var en ensamgård belägen söder om sjön Raslångens västligaste vik. Det är mycket troligt att gården fått sitt namn just efter sitt geografiska läget vid den västra viken. Det äldsta skriftliga belägget är från år 1532; i Kronens Skøder (skatter) nämns Vestervig (DAL). Efter 1658 ändras den danska stavningen med g till svenskt k. Vid en översiktlig genomgång av kartmaterial finns Västervik med på kartor från 1729 och 1799 med både hussymbol och namn. Under gården Västervik låg flera torp, bland annat Månsetorpet, kring år 1860 fanns upp till sju torp inom området (Erlandsson & Olsson, 2003). Gården brann ned efter ett blixtnedslag 1897 och byggdes aldrig upp igen. Detta förklarar kanske varför inga fotografier hittats av gården. Västerviks siste ägare var Per Persson, efter branden sålde han gården till staten för 11 000 kr (Oredsson muntligen).

Terräng: Bebyggelselämningarna efter Västervik är belägna i väl uppväxt lövskog. I området ringlar många stenmurar vilka är mycket välbevarade.

Beskrivning: Bostadshuset är 32x7 meter stort (N-S) med tydliga stengrunder. I den norra delen finns en källardel med en ingång i det nordvästra hörnet. Utmed den östra vägglinjen finns en terrassering, 3x1,5 meter (N-S) vilket kan vara rest efter någon form av utbyggnad. Spismursröset är beläget utmed den västra väggen. Lämningens södra del utgörs av en källardel i suterräng till vilken det finns en ingång söderifrån. Från bostadshusets sydvästra hörn sträcker sig en stenmur i västlig riktning ned mot sjön och ytterligare en från det nordvästra hörnet, vilken sträcker sig norrut. Från bostadshusets sydöstra hörn löper en fem meter lång stenmur mot sydväst, därefter ett uppehåll på ungefär 2,5 meter varvid nästa bebyggelselämning tar vid. Den utgörs av en rektangulär stengrund, 12x6 meter (N-S), troligtvis någon typ av ekonomibyggnad.

Öster om bebyggelse lämningarna ligger en stenmur i sydöst-nordvästlig riktning. I höjd med bostadshusets södra del viker stenmuren av mot nordöst. Ungefär mitt emot bostadshusets nordöstra sida, utmed stenmurens västra sida finns flera mindre rektangulära stenformationer. Dessa är troligtvis rester efter mindre förrådsbodar i närheten av bostadshuset.

Figur 97. Källare vid Västervik.

Växter

Figur 98. Humle vrider sig alltid åt höger och kan växa så mycket som 17 cm per dygn!

När man kommer till Västervik österifrån vandrar man längs en stenmur. På ett par ställen längs med denna växer **humle**, *Humulus lupulus*. Humlen är ursprungligen vild i Sverige, men började odlas som medicinalväxt av cisterciensermunkar på 1300-talet (Carlberg, 1988). Dess innehåll av olika alkaloider sägs stimulera aptiten och förbättra sömnen. En kudde med humlekottar sägs kunna bota tandvärk (Berglund, 2004) och ge rogivande sömn, vilket användes på tyska krigslasarett under första världskriget. Ännu för hundra år sedan rekommenderades humledroppar mot smärtsamma dröpplor (gonorrhé) (Nielsen, 1991). Humle ansågs dämpa männens sexualitet vilket kan förklara varför den var så vanlig i klostren (Minnhagen-Alvsten et al, 1996). I Norden användes ursprungligen pors till ölframställning, men sedan 1600-talet används humle. Odling påbjöds i lag och varje hemman skulle enligt 1734 års lag ha humlegård och varje sådan hålla tusen stänger (Lindman, 1974, band 3). På 1860-talet upphävdes de sista bestämmelserna om humleodling (Wallenquist, 2007). De svenska bryggerierna importerar idag sin humle från sydtyskland (Lindman, 1974, band 3). Det är en bitter harts, lupulin, som endast finns i honblommorna, som neutraliserar det söta i ölen och

gör den lagom besk och hindrar ölet från att surna. Humle vrider sig alltid åt höger när den växer och kan växa så mycket som 17 cm per dygn! Dess vetenskapliga namn *lupulus* kommer från *Lupus* som betyder varg och syftar på att humlen kväver växterna den slingrar sig på liksom vargen kväver lammet den slår (Berglund, 2004). Humleodling var en bra affär för torparna i Östergötland som på 1860- och 70-talen kunde få mellan 12 och 15 riksdaler pundet för torkade humlekottar när dessa såldes till bryggerierna i stan (Wallenquist, 2007).

Muren svänger norrut i 90 graders vinkel och man kommer in på det egentliga torptunet. Längs med muren finns flera **hagtorn**sträd, *Crataegus laevigata*. Hagtorn användes förr som häckväxt och den hårda veden användes bland annat till hammarskaft och trissor. Den har förr använts både som svinfoder och till nödbröd. Av blommor och blad kan man göra te som sägs vara bra vid åderförkalkning och andfäddhet (Hoppe, 1992). Redan antikens läkare ordinerade både torkade blommor och frukter som stärkande medel vid hjärtbesvär (Nielsen, 1991). Numera odlas flera arter, sorter och hybrider av hagtorn som prydnadsträd i trädgårdar och parker (Den virtuella floran).

Runt torptunet finns flera **hassel**buskar, *Corylus avellana*, en buske som utnyttjats för dess bär (i detta fall nöt). Namnet ingår i medeltida Ortsnamn som Hæslaby, nuvarande Hässelby och Hässleholm. Redan på medeltiden var det förbjudet att plundra hasselskogor, men 1879 skriver Hildebrand i *Sveriges medeltid* att "*man hade dock så pass mycket undseende med den begärelse, som anblicken af nötklasarne måste väcka, att det, enligt Östgöta- och Skånelagarne var vandraren medgifvet att plocka så mycket, att han dermed kunde fylla hatten ända upp till hattbandet eller vanten ända upp till öppningen för tummen*". Att plocka hasselnötter ingår inte i allemansrätten, så om man vill plocka nötter måste man först ha markägarens tillstånd. Hasseln blommar tidigast av de svenska vilda växterna, redan i februari-mars. De långa raka skotten används till käppar, tunnband, korgar och sägs ge bra träkol. Under kristiden var hasseln högt skattad för gengaskol.

Figur 99. Hasseln blommar tidigast av de svenska vilda växterna, redan i februari-mars.

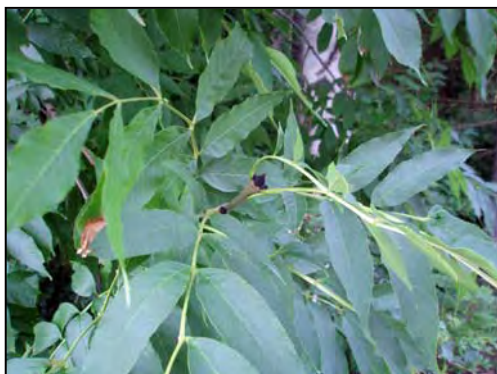

Figur 100. Även vid Slättanissens finns det gott om hasselbuskar.

I Palmbergs "Svenska Örtekrantz" från 1684 berättas om hasselns skydd mot pesten: Borra hål i stora nötter, fyll med kvicksilver, täpp till och häng runt halsen. Här hittas också uppgifter om hasselns egenskaper mot ormgift: "*När man slår en orm med en hasselstake så blifwer han lika som döfder, hwartutaf en part sluta thetta; Trä stå emot ormgift*". I Tyskland trodde man i gamla tider att en ormkung bodde under en hassel med mistel. Den var vit till färgen och prydd med en krona och så fabulöst stark att den utan vidare kunde köras rakt igenom den grövsta ek. För att kunna fånga den måste man hälsa hasselbusken i Guds namn och därpå gräva upp den. Så snart man fick syn på ormen skulle man läsa en trollformel och strö gråbo på den. Då förlorade den sin kraft. Sedan man kommit i besittning av hasselormen behärskade man

växternas alla hemliga krafter och var skyddad mot alla onda andar och trollkunniga människor. Man hittade dolda skatter, bröt sig genom vilka dörrar som helst, var osårbar och kunde göra sig osynlig. Till och med den onde måste göra en till viljes. Men varje natt skulle hasselormen ha ett ägg och vinruta (kryddväxt) vilket ju var en billig begäran (Bolin, 1949)!

På andra sidan torptunet vid grunderna, finns även en apel och någon form av nyponros. Vid inventeringen var det endast blad och inga blommor på den sistnämnda. Nästan hela torptunet är bevuxet med nässlor och inne i själva grunden finns ett antal krusbärsbuskar på rad.

Figur 101. I Skåne är alm och ask vanliga vårdträd.

Runt om vid Västervik finns ett vanligt vårdträd, ask, *Fraxinus excelsior*, som har otaliga sägner förknippade med sig. Den förste mannen hette Ask och ska ha skapats av Oden ur världsträdet Yggdrasil (Nielsen, 1991). Vid trädets tre rötter fanns källan där nornorna spann och klippte av människornas livstrådar. Yggdrasil uppges dock vara evigt grön och flera författare påpekar att 'askr' också kan tolkas som idegran, *Taxus baccata*. Häxorna sägs använda askspön att göra hastiga växlingar i vädret med (Henriksson 1996). Ask är ett annat namn för spjut vars skaft ska ha tillverkats av ask (Carlberg, 1988). I

Trojanska kriget var enligt Homeros kämparna beväpnade med askspjut (Berglund, 2004) och även pilen som träffade Akilles häl ska ha varit av ask (Nielsen, 1991). In på 1700-talet ansågs askblad kunna fördriva ormar och liksom hasseln vara bra mot ormgift (Bolin, 1949). I Dalsland och Värmland användes hasseln mot tandvärk genom att en flisa togs från trädet och stacks i tandköttet, varefter stickan sattes tillbaka i trädet som då skulle ta upp smärtan (Henriksson 1996). I en gammal örtabok från 1700-talet sägs "The som äro mycket fete och orörlige, kunna tage tre blad af Ask och doppa i vin, äta thet hvar morgon fastande en tid, göre sig ock karbad af askelöf och pilelöf, så blifwa de smale och vige af sig igen" (Bolin, 1949). Inom folkmedicinen används blad och bark som urindrivande medel mot bland annat gikt, men i starkare doser även som kräkmedel (Nielsen, 1991). I Skåne är alm och ask vanliga vårdträd och i södra Europa har yngre askar använts till häckar sen medeltid. (Berglund, 2004).

Västervik
Vånga 95:1
Vånga sn
Skåne
X6237492 Y1413741
5 m

Figur 102. För teckenförklaring se bilaga 4 och 5.

Värmland

Kursen i Värmland hölls i Nors socken den 14-16 september i samarbete med Nors hembygdsförening och Värmlands hembygdsförbund. Behjälplig med urvalet av torplokaler var Ulla Larsson, Mellerudstorp, från Nors hembygdsförening. Med hennes hjälp valdes Lilla Bäckelid och Berg ut. Sofia Andersson, arkeolog på Länsstyrelsen i Västmanland som tidigare arbetat med torpinventering i Värmland, visade på Mossänden och Klubberud.

Fredagens teoridel hölls för 15 deltagare i Nors Hembygdsgård. Dagen inleddes med fantastiska scones, nybakade på plats! Gästföreläsare var Staffan Nyström, Riksantikvarieämbetet, som berättade om ortnamn med växtanknytning och i torpmiljöer.

Lördagens praktiska övningar hölls under förmiddagen vid Lilla Bäckelid och under eftermiddagen vid Berg.

På söndag förmiddag samlades gruppen vid Mossänden och provade än en gång på att rita upp grunderna och pricka in växterna, denna gång i regn. Efter lunchen vandrade deltagarna vidare till det närliggande Klubberud.

Figur 103. Karta över torpen i Värmland. De röda prickarna anger torpens läge. Från norr: Norra Mossänden, Klubberud, Berg och Lilla Bäckelid.

Lilla Bäckelid

Inget fotografi på torpet har hittats. På den häradsekonomiska kartan från 1883-95 (se fig. 109, sid. 74) finns "L. Bäckelid T" markerat med hussymbol samt inägor. Genom arbetet som gjordes av Nors Hembygdsförening torpinventeringsgrupp framgår en del om Lilla Bäckelids historia. Där fanns två hushåll; Dagkarl Emil Eriksson med hustrun Anna kom till Lilla Bäckelid 1883 och flyttade 1927. Det andra hushållet bestod av dagkarl Gustav Eriksson (1867-1924) och modern Johanna Olsdotter (1867-1924). Av brandstodshandlingarna från 1901 framgår att huset var av trä med tak av tegel och var försäkrat till ett värde av 1200 kronor (Larsson & Olsson 1993, torp nr 22:5). Torpet revs till ved på 1940-talet.

Figur 104. Kursdeltagare vid Lilla Bäckelid, Nor socken.

Terräng: Samtliga lämningar efter torpet Lilla Bäckelid ligger i sydsluttning i väl uppväxt barrskog på båda sidor om en mindre grusväg. Sex meter öster om vägen finns en husgrund och ca femtio meter söderut, en ladugårdsgrund. Ungefär 12 meter väster om vägen finns spår efter en jordkällare.

Figur 105. Foderbordet och gödsehrännan är fortfarande synliga.

Beskrivning: Husgrunden är 10,6x7,6 meter (Ö-V). I lämningen växer flera träd, bland annat en stor sälj i spismursröset. Husgrunden utgörs av stenar utmed den södra vägglinjen samt halva västra och östra vägglinjen. Resterande utgörs av enstaka otydliga stenar. Spismursröset är kraftigt utrasat (ungefär 6x6 meter) men fortfarande tydligt. I det nordöstra hörnet finns en nedgrävd utbyggnad i direkt anslutning till husgrunden, 8x3 meter stor (N-S), vilket troligtvis är rest efter en förrådsbyggnad. På marken runt husgrunden ligger trasigt taktegel.

Ladugårdsgrunden är belägen i västsluttning, 17,5x5,5, meter stor (Ö-V). I den nordöstra delen finns en utbyggnad, 5x3,5 meter stor (Ö-V). Den

västra delen av ladugården, 13x5,5 meter (Ö-V), består av 11 stenar placerade som plintar med 2-3 meters mellanrum. Ladugårdens östra del är uppbyggd med sten till en höjd av 0,8-2 meter i vilken foderbord och gödselränna fortfarande är synliga. Utbyggnaden i den nordvästra delen är ungefär 5x3,5 meter (N-S), även den uppbyggd av sten. Utmed ladugårdens norra vägglinje finns en 2,8 meter bred, 3 meter lång och 0,45 meter hög körbro.

Växter

Husets ingång antas ha legat på södra långsidan. Detta antagande stärks av att det vid det sydöstra hörnet finns **syrener**, *Syringa vulgaris*, som har odlats i Sverige sedan 1600-talet (Carlberg, 1988). Det var den österrikiske diplomaten Ogier Ghiselin de Busbecq, Ferdinand I sändebud vid Soliman den Präktiges hov i Konstantinopel, som 1536 tog med sig syrenen från Turkiet till Wien (Berglund, 2004). Den hårda veden har använts till att göra räfspinnar på höräfsor (Hamilton, 1995). När syrenen var ny i Europa var det svårt att skilja på syren och schersmin. Därför kallades de för blå och vit pipbuske, då turkarna använde buskarnas grenar till att göra spelpipor. För att ytterligare förvilla vara det schersminen som ursprungligen hette *Syringa*, som kommer av *syrix* som är grekiska för Pans flöjt. Myten berättar att nymfen Syrinx förföljdes av Pan men räddades av att hon förvandlades till en schersminbuske. Av buskens grenar gjorde Pan en flöjt (Berglund, 2004). Men i Corneliusons "Växternas namn" kan man istället läsa att nymfen anropade sin far, floden Ladon, för att få hjälp i sin nöd förvandlade han henne till ett vasstrå. Och Pan skär ju sin pipor i vassen..... (Wallenquist, 2007).

Figur 106. Syrenens hårda veden har använts till att göra räfspinnar på höräfsor.

Figur 107. Drufväderens blommor och frukter sitter i klasar och frukterna är röda.

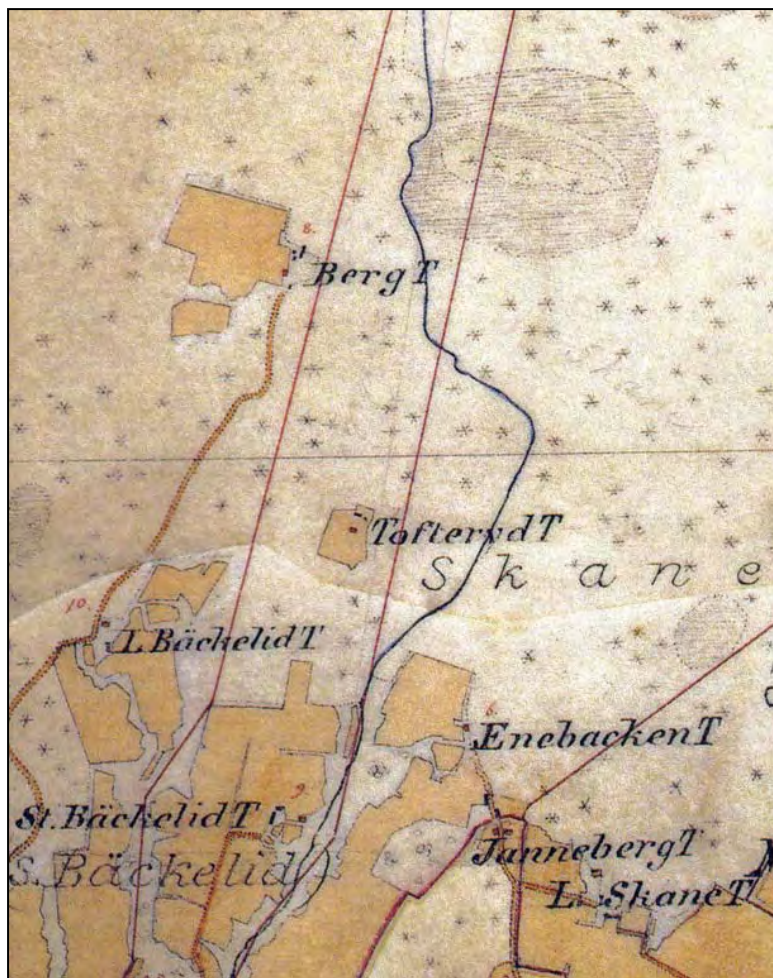
Vid syrenerna finns också en **drufväderbuske**, *Sambucus racemosa*. I Sverige finns förutom vanlig väder två andra arter som båda är giftiga, drufväder och sommarväder. Drufväderens blommor och frukter sitter i klasar och frukterna är röda. Drufväder kommer ursprungligen från Syd- och Mellaneuropa och Sibirien (Mossberg & Stenberg, 2003) och kallas även drufhytten (Bolin, 1949). Drufväder har odlats i Sverige sedan 1800-talet (Malmgren, 1978).

Vid grundens sydvästra hörn finns stormhatt och någon sorts lilja. Vid inventeringstillfället i september syntes endast gulnade blad varför någon närmare sortbestämning var svår att göra. Här finns också flera vinbärsbuskar liksom norr och öster om grunden där de står tillsammans med krusbär. På västra sidan av grunden finns ett stort nyponbuskage med nässlor. Har kanske nattkärnen tömts här? Nässlor hittas ju som bekant där marken är kväverik. Söder om husgrunden finns ett område med syrener. Eventuellt urskiljs här en hästskoform som minner om en sedan länge övergiven berså. Strax intill finns flera ormbunkar. Norr om grunden står två numera döda körsbärsträd.

Bland nässlorna finns också flera körsbärsträd. Förr var det vanligt att man hämtade **fågelbärsplantor**, *Prunus avium*, som man hittade i skogen och planterade vid torpet. Fågelbär kallas även sötkörsbär, skogskörsbär och vildkörsbär (Almgren *et al*, 2003). Bären är söta och det var en fördel på den tiden då socker var en dyr lyxvara (Danielson, 1998). Bären användes torkade utan socker i soppor och välling (Svedjemyr, 1983). Fågelbärsträdet kom till Skandinavien med klosterväsendet under medeltiden, kanske redan på 800-talet med vikingarna. Virket har använts till möbler, inredningar och finsnickeri (Almgren *et al*, 2003). Körsbärssaft ordinerades länge vid febersjukdomar för att stärka patienterna. Det berättas att den romerske fältherren Lucellus tog med sig körsbär hem till Rom efter sitt fälttåg mot Cerasunt i nuvarande Mindre Asien, därav det tidigare släktnamnet *Cerasus* (Nielsen, 1991).

Figur 108. Förr var det vanligt att man hämtade fågelbärsplantor som man hittade i skogen och planterade vid torpet.

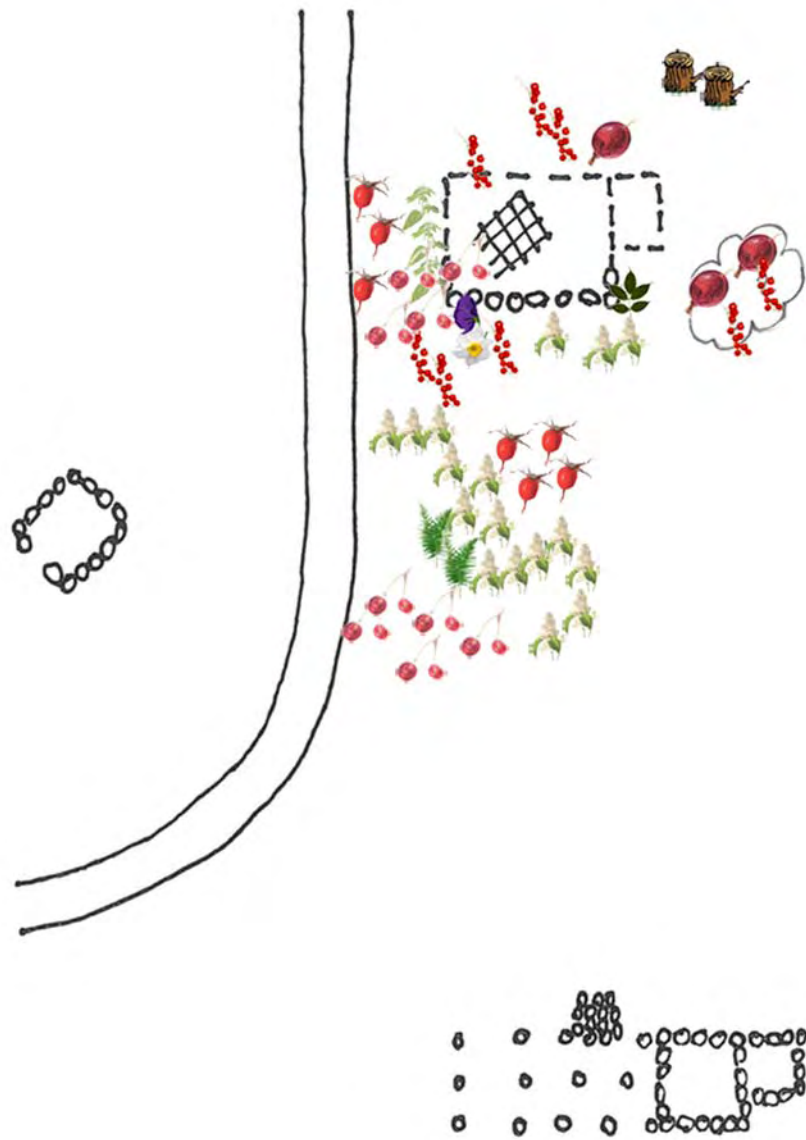

Figur 109. På den bäradsekonomiska kartan från 1883-95 finns "L. Bäckelid T" markerat med bussymbol samt inägor. Där står även "Berg T" med bussymbol samt inägor i väster. Vid denna tidpunkt finns ytterligare tre byggnader. Torpet Berg ligger då vid vägs ände.

Lilla Bäckelid
Nor 77:1
Nor sn
Värmland
X6593981 Y1365158

5 m

Figur 110. För teckenförklaring se bilaga 4 och 5.

Berg

Vi fortsätter vägen förbi Lilla Bäckelid och når flera olika bebyggelse lämningarna efter torpet Berg.

Torpet Berg syns första gången i kartmaterialet på den häradsekonomiska kartan 1883-95, (se figur 109, sid. 74) där står "Berg T", hussymbol samt inägor i väster. Vid denna tidpunkt finns ytterligare tre byggnader. Torpet Berg ligger då vid vägs ände. Om de boende vet vi att Karl Peter Andersson (1822-1881) bodde i Berg och efterträddes av sonen Karl Karlsson (f1859). Torpet beboddes sedan av olika familjer fram till 1925 då Viktor Olsson med familj flyttade in. De bodde kvar in på 1950-talet. Därefter bodde återigen olika familjer i torpet under korta perioder. Torpet brann ned under oklara omständigheter 1962 (Larsson & Olsson 1993, torp nr 22:3). På den ekonomiska kartan från 1962 fortsätter vägen genom Berg.

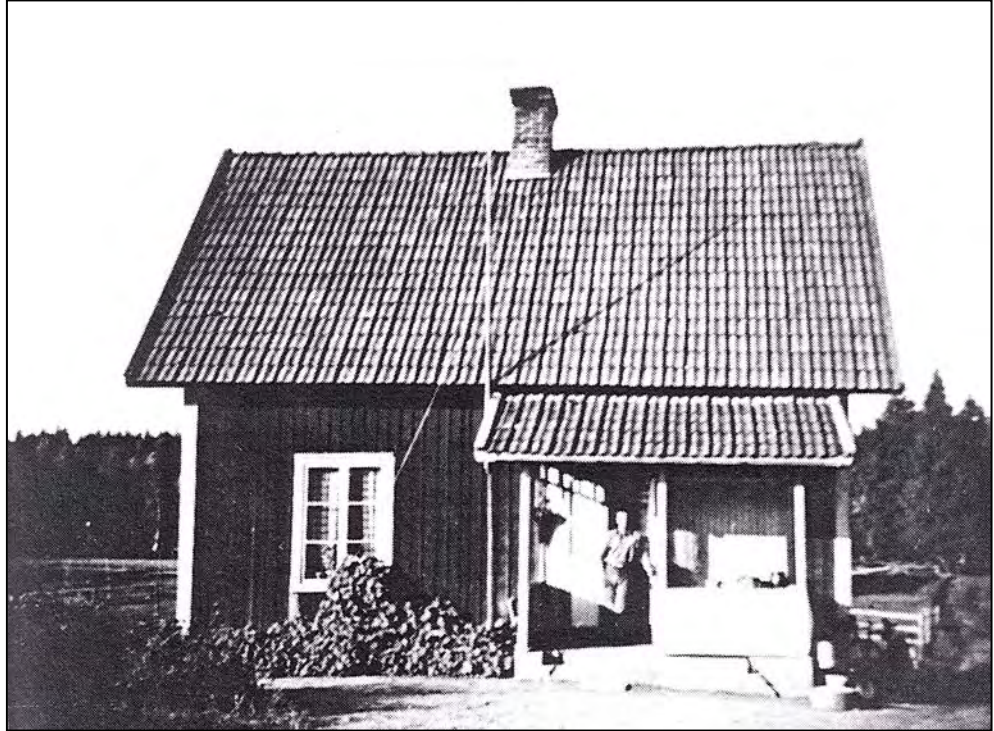
Terräng: Lämningarna ligger i väl uppväxt barrskog. Bostadshuset ligger på krönet av en mindre höjdrygg, övriga lämningar ligger i en svag sluttning mor norr.

Beskrivning: Husgrunden är av cement, 9x7 meter (Ö-V). Spismursröset är beläget centralt i husgrunden och upptar 4x3 meter (Ö-V). Femtio meter norr om husgrunden finns rester efter en ekonomibyggnad, 11x7 meter (N-S). Det finns både bräddor och föremål kvar vid lämningen. Sju meter åt sydväst ligger en brunn av cementrör och ytterligare 15 meter söderut, en vattenfylld grop, 7x5 meter (Ö-V). Öster om grusvägen finns grunder efter ytterligare en ekonomibyggnad, 29x8 meter (N-S), den södra delen utgörs av grundstenar, men den norra är något otydligare. Sydöst om denna finns två gropar till; 7x4 meter (Ö-V) och 8x6 meter (NÖ-SV). Dessa är inte vattenfyllda. Söder om groparna påträffades en stensatt grund, 3x3 meter, där finns även kolrester.

Skador: Genom lämningarna går en grusväg.

Figur 111. Christina informerar vad som ska göras vid torpet Berg.

Figur 112 & 113. Vem mannen är, på bilden ovan är ovisst. Likaså vem som fotograferat och när. Mycket har hänt med torpet Berg sedan fotografiet togs. Granarna växer numer höga ända inne i grunden och resterna efter verandan är knappt synliga i all växtlighet.

Växter

Vägen genom torpet Berg har tillkommit efter det att torpet övergavs. Till följd av detta går det idag inte riktigt att säga var växterna ursprungligen varit placerade. Vid husgrundens östra sida finns två buskar med **svarta vinbär**, *Ribes nigrum*. Vinbär har funnits i odling sedan 1500-talet och används till sylt, gelé, saft och vin (Carlberg, 1988). Bären utnyttjades förr inom farmakologin och ansågs vara "lösande, kylande, stillande och antiseptiska" (Den virtuella floran). Oljan från svarta vinbär har visat sig förhindra svampangrepp på potatis och verkar dessutom groningshämmande. Oljans förmåga att binda dofter används i exklusiva parfymer. Vildformen av svarta vinbär heter tistron och växer i kusttrakterna (Minnhagen-Alvsten et al, 1996). Före 1800-talest slut odlade man sällan sura bär som röda vinbär för att göra sylt och saft, eftersom socker var en dyr importvara. Det blev vanligt först vid slutet av 1800-talet när den inhemska sockerbetsodlingen kom igång och priset sjönk (Andéasson, 2007). Vinbär påträffas ofta vid yngre torplämningar medan det vid äldre istället hittas **krusbär**, *Ribes uva-crispa*, (Carlberg, 1988) som har odlats i Sverige åtminstone sedan 1600-talet (Lindman, 1974, band 5). Krusbär kallas även stickelbär och är den enda arten i släktet ripsar (*Ribes*) som har tornar (Mossberg & Stenberg, 2003). Vid husgrunden finns en krusbärsbuske.

Figur 114. Vinbär påträffas ofta vid yngre torplämningar medan det vid äldre istället hittas krusbär.

Både vinbär och krusbär kan när de inte bär frukt vara svåra att skilja från sin vilda släkting **måbär**, *Ribes alpinum*, eller degbär som den också kallas. Måbär har röda bär och saknar taggar och är alltså egentligen mer lik vinbär, men till skillnad från denna har måbär inte lika många bär i klasarna. Bären är ätliga, men kan inte mäta sig med vinbärens (Lindman, 1974, band 5). Måbär är mycket tålig och har god skottskjutningsförmåga och redan under 1700-talet propagerades det för att använda måbär till häckar (Carlberg, 1988).

Vid husgrunden och öster om vägen finns ormbunkar, strutbräken. Och längs vägens östra sida finns fler vinbärsbuskar, både svarta och röda, och några små vita syrenbuskar. Längs uthusgrunden längre norrut finns gott om nässlor vilket torde tyda på att här funnits djur. På vägens västra sida, norr om husgrunden står torpets vårdträd, en **ek**, *Quercus robur*. Dess ved har länge varit uppskattad av människan för sin hårdhet och motståndskraft. Under flera hundra år tillhörde alla ekar kronan, eftersom veden användes till skeppsbyggnad. Upp mot 2000 välväxta ekar gick åt för att bygga ett örlogsfartyg av Wasas storlek (Almgren et al, 2003). Sverige skulle troligen inte ha haft sin stormaktstid om det inte vore för våra ekar (Bolin, 1949). Eken är än idag symbol för Sveriges styrka och frihet och återfinns i sparbankens symbol. Det var belagt med stränga straff att hugga ner eller skada ekar, till och med småplantor hade samma skydd. Detta är ett skäl till att ekar ibland står kvar mitt ute i åkrar. Ekollonen har använts

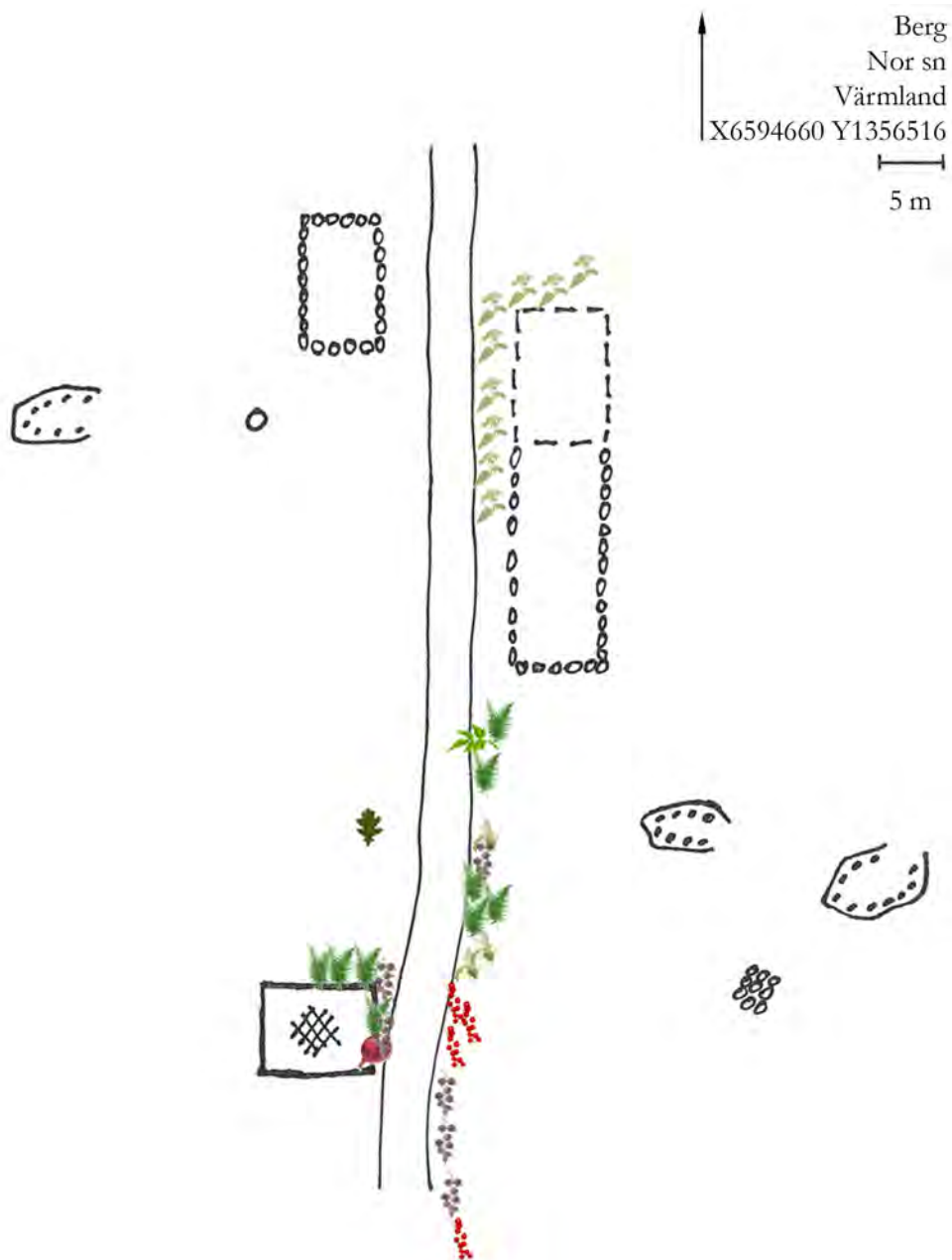

Figur 115. På vägens västra sida, norr om husgrunden står torpets vårdträd, en ek.

som svinfoder och som kaffesurrogat, men de har hög halt av garvsyra och är inte lämpliga som människoföda. Ek bark användes i äldre tid vid läderberedning i garverier och för att färga svart (Den virtuella floran, 2007). Redan på 400-talet f. Kr. anbefalldes Hippokrates att den sönderhackade ekroten, kokad i vatten eller vin till gröt, skulle användas för att lägga på brännsår. Inom folkmedicinen används barken av unga träd till blodstillare, frostknölar, hemorrojder, mot halskatarr och diarréer (Nielsen, 1991). Inget annat träd tycks vara förknippat med så många myter, sagor och sägner som eken. Eken har dyrkats som gud och orakel av romare, greker och kelter (Almgren *et al*, 2003). Eken kallas även för skogsträdens konung. Eklövet har tradition som symbol för medborgerliga förtjänster. ”Redan de gamla romarna hedrade sina förtjänta män med eklövskransar, medan lagerkransen var lönen för krigiska bedrifter, senare ock som bekant för vetenskapliga och konstnärliga” (Holzhausen, 1935). Det svenska namnet ek härstammar från fornnordiskans *igjá*, som betyder vördnad (Almgren *et al*, 2003).

Figur 116. Vägen passerar idag igenom torpet Berg vilket gör det svårt att avgöra var växterna en gång stått. Torpets vådräd, en ek står dock kvar på samma plats.

Figur 117. För teckenförklaring se bilaga 4 och 5.

Norra Mossänden

Mossänden är benämningen på tre enheter belägna vid vägs ände. Mossänden återfinns på den häradsekonomiska kartan från 1883-95 (se fig. 125, sid. 85). Där står "Mossänden 3 G". Där finns tre hussymboler och tre ekonomibygnader. Bredvid den plats som studerades under kurstillfället finns en bebyggelseenhet; Mossänden (mellersta), vilken utgörs av en stående torpstuga och ekonomibygnad samt ett i söder beläget Mossänden (södra), vilken består av en husgrund. Utifrån de lämningar som studerades under kurstillfället stämmer det med *norra* Mossänden, där finns markeringar efter bostadshus och ekonomibygnad i en nord-sydlig axel. Av ett brandförsäkringsbevis från 1869 framgår hur torpet då såg ut. Manbyggnaden var i en våning av timmer, utan brädfodring, med tak av stickor, 22 fot lång, 16 fot bred och 16 fot till ryggåsen (ungefär 7,0x2,5x2,5 meter). Det fanns två rum. Lobygnaden var av timmerbrädor med sticktak, ladugården av timmer med halmtak och visthusboden av tegel med sticktak. Samtliga byggnader var 1896 "i godt skick". Olof Kristian Olsson (f1850) och hustrun Kristina var de sista brukarna. De hade två söner Arvid (f1878) och Oskar (f1884). Olof Kristian Olsson dog på platsen 1939. Byggnaderna revs på 1940-talet (Larsson 1997).

Figur118. Värmande fikapaus i regnet vid Norra Mossänden.

Terräng: Bebyggelselämningarna efter norra Mossänden ligger i västsluttning i en mindre glänta i en väl uppväxt barrskog.

Beskrivning: Vid norra Mossänden ligger husgrunden högst upp i sluttningen, 7,5x5,0 meter stor (N-S). Grundstenarna är mycket tydliga och utgörs i väster av flera lager. Trappan är placerad i väster och fortfarande synlig. Ungefär 10 meter väster om husgrunden finns plintstenar samt trappsten kvar efter en mindre byggnad, 4x3 meter (Ö-V). Väster om husgrunden finns en terrassering, ca 24 meter lång och en stenrad hög. I norr viker terrasseringen österut i ytterligare 5 meter. Tjugofem meter norr om husgrunden ligger lämningar efter ekonomibygnaden 21x6 meter (N-S). I dess sydvästra hörn finns en 3x3 meter stor utbyggnad i direkt anslutning till den västra vägglinjen. Den norra delen av ekonomibygnaden är belägen i sluttning, därmed utgörs grundstenarna i den delen av flera varv. Trappstenen är fortfarande synlig utmed den södra vägglinjen. Ytterligare 30 meter norrut finns en byggnadsgrund 5x3 meter (Ö-V) och sydöst om denna en stenklädd grop 4x3 meter (N-S). Jordkällaren påträffades 22 meter väster om ekonomibygnadens sydvästra hörn och är 4x4 meter, strax sydväst om denna ligger brunnen, föredömligt inhägnad och övertäckt.

Figur 119 & 120. Fotot ovan visar den siste brukaren Olle Kristian Olsson framför torpet. När fotografiet är taget är okänt, men troligen någon gång på 1930-talet. Observera ventilationshållet till höger om trappen som fortfarande syns på dagens grund.

Växter

Figur 121. *Spirea*, förökar sig med rotskott och bildar stora bestånd.

Norr om husgrunden finns ett stort buskage med **spirea**, *Spiraea sp.* som förökar sig med rotskott och därigenom bildar stora bestånd. Häckspirea började odlas i Europa på 1500-talet och kom till Skandinavien på 1700-talet (Wallenquist, 2007), men blev vanlig först på 1800-talet (Carlberg, 1988).

Söder och väster om grunden finns vita syrener. Längs med terrasskanten i väster står tre aplar liksom söder om grunden i gränsen mot Mellersta Mossänden. Under en av aplarna vid terrasskanten står **rabarber**, *Rheum rhubarbarum*, som är en odlad art som ibland kan påträffas

kvarstående eller tillfälligt förvildad. Artnamnet *rhabarbarum* kommer eventuellt av *Rha* (floden Volga) och *barbarum* som betyder utländsk. Bladskriften är ätliga och används bland annat till desserter, sylt och saft. Rabarber odlades som medicinalväxt redan under 1600-talet medan odling för föda anses ha börjat först i slutet av 1800-talet då sockret blev överkomligt i pris. För 200-300 år sedan var jakten intensiv på torkade flickrabarber som användes som laxermedel. Till stora kostnader importerades den från Kina. Under 1700-talet fick Ryssland monopol på handeln, kanske kommer uttrycket att lägga rabarber på något från denna händelse. Svenska forskare förde hem vad de trodde var flickrabarber, men det visade sig vara korsningen mellan två vilda rabarbersorter. Inget ont som inte har nåt gott med sig. Matrabarberna finns idag allmänt spridd i de Svenska trädgårdarna (Minnhagen-Alvsten et al, 1996). En trolig anledning till att man idag inte hittar rabarber vid övergivna torp är troligen att man tog med sig plantorna till nästa ställe eller att andra människor grävt upp och flyttat på växterna.

Figur 122. Rabarber i odling för föda anses ha börjat först i slutet av 1800-talet då sockret blev överkomligt i pris.

Längst norrut längs terrassen står ett stort körsbärsträd. Strax norr om husgrunden står flera lönnar på rad, nästan som en avgränsning/vindskydd. Ormbunkar finns i stor mängd runt hela tunet.

Figur 123. För teckenförklaring se bilaga 4 och 5.

Klubberud

Genom att fortsätta på den lilla gräsbeväxta vägen förbi södra Mossänden nås efter en kort promenad Klubberud. Genom Klubberud fortsätter vägen mot sydväst. På Klubberud fokuserades på att identifiera växter samt att använda äldre fotografi för att orientera sig på platsen. Bebyggelselämningarna dokumenterades inte och beskrivs därför bara översiktligt. På Klubberud finns två stående byggnader, en visthusbod och en ekonomibyggning. Det finns minst en grund efter ytterligare en ekonomibyggning. Under åren 1976-78 genomförde Karlstad kommun en kulturhistorisk inventering av byggnader i kommunen. I den beskrivningen uppges bostadshuset vara en typisk torpstuga från 1800-talets andra hälft, timrad med faluröd locklistpanel och tegeltak (Kulturhistorisk inventering i Karlstads kommun 1976-78). Vid kurstillfället studerades ett fotografi på bostadshuset (taget 1976-78) samt ett fotografi på del av bostadshus och del av ekonomibyggning. Känt är att bostadshuset brändes ned 15 juni

1998 (muntligen Västlund, Nils). Det var svårt att finna några tydliga lämningar efter husgrunden, på den plats där det troligen var beläget växer ett snårigt buskage. Där hittades räddningsverkets avspärrningsband i plast, vilket får anses som en bra ledtråd.

Figur 124. På Klubberud finns fortfarande två ekonomibyggningar kvar.

På den häradsekonomska kartan från 1883-95 finns platsen "Klubberud G" samt hussymbol och inägor markerat. I slutet av 1800-talet bodde Nils Fredrik Karlson och hustrun Kristina Maria Olsdotter på platsen. Deras sex barn var Hilma (f1880), Olivia (f1882), Konstantin (f1885), Adolf (f1890), Amanda (f1892) och Signe (f1895). Den siste som kom att bo på Klubberud var sonen "Adel" (Adolf?).

Figur 125. På den häradsekonomska kartan från 1883-95 står "Mossänden 3 G". Där finns tre hussymboler och tre ekonomibyggningar. Platsen "Klubberud G" samt hussymbol och inägor är markerat.

Figur 126. Klubberud. Bild ur kluturbistorisk inventering i Karlstads kommun 1976-78. På båda sidor om trappan står buskar, troligen syrener som idag har spridit sig och bildar stora snår.

Figur 127. Tv Stina, mor till Adel som blev den siste brukaren.

Växter

Figur 128. Lupinen är kvävefixerare och gör marken bättre och bättre för andra växter som tillslut kväver lupinerna.

Förr kallades lupinen för vargböna eller varglupin och ska ha fått namnet eftersom den ansågs förstöra jordens bördighet, precis som vargen ger sig på boskapen (Wallenquist, 2007). Men detta stämmer inte eftersom lupinen är kvävefixerare, dvs gör marken bättre och bättre för andra växter som i sin tur tillslut kväver lupinerna (Berglund, 2004). I Sverige har den haft flera folkliga namn, som bitterböna, fibböna, ulfböna och välsk bitterärt (Wallenquist, 2007).

Strax intill finns ett stort buskage med spirea med både vit och blålila syren insprängt i. Här någonstans låg bostadshuset. I buskaget hittas avspärrningsband efter branden. Över den gamla boden tronar en stor **lönn** *Acer platanoides*, och strax intill finns en kraftig stubbe som kan indikera att det funnits ytterligare en. Träd som planterats i anslutning till huset och som tilldelades övernaturlig, beskyddande verkan kallas vårdträd. Ett sådant träd står ofta

Figur 130. Under 1700- och 1800-talet hyste man i Sverige stora förhoppningar om lönnen som sockerproducent.

Klubberud är det torp under Värmlandskursen som har flest växter. Längs vägen genom Klubberud är det första man ser ett knotigt äppelträd. Därefter följer **lupin**, *Lupinus polyphyllus*, i mängd. Lupinerna kom till Europa på 1600-talet med John Tradescant dy. Han seglade till Amerika 1637 och bland de växter han skickade hem fanns de första perenna lupinerna. Lupinerna såg likadana ut fram till 1937 då George Russel gjorde succé med sina förädlade lupiner vid den stora trädgårdsshowen som hölls i samband med George den VI:s kröning i London (Berglund, 2004). Blomsterlupinen finns belagd i Danmark 1836 och fanns där till försäljning 1847 (Wallenquist, 2007). I gamla örtaböcker prisas lupinen som magmedicin och maskmedel, framför allt för barn. I det senare fallet skulle en salva av lupinmjöl och bittermandel beredas och strykas runt naveln på den lille, varefter maskarna så småningom skulle krypa fram den vägen, döda eller levande (MacFayden & Westrup, 1982).

Figur 129. Lönnen är väldigt vanlig som vårdträd i Bergslagen.

framför huset eller också har man planterat ett träd på vardera sidan om gränden, för att beskydda dess invånare. Lönnen är väldigt vanlig som vårdträd i Bergslagen men planterades även på andra håll i landet och har odlats åtminstone sedan 1700-talet. Löven användes till kreatursfoder och virket till slöjd och finare snickeriarbeten, som musikinstrument och intarsia (Carlberg, 1988). Yx- och räfskaft av lönn lär ha gett mindre blåsor än skaft av andra träslag (Almgren *et al*, 2003). Barken har använts som gult och rött färgmedel. Stammens saft är under savstigningen på

våren mycket riklig och kan liksom den nordamerikanska sockerlönnen inkokas till socker (Lindman, 1974, band 6). Under 1700- och 1800-talet hyste man i Sverige stora förhoppningar om lönnen som sockerproducent. Produktionen fick dock aldrig någon praktisk betydelse och intresset avtog så småningom (Almgren *et al*, 2003). Däremot användes saven, spädd med vatten, som måltidsdryck (Wallenquist, 2007).

Figur 131. Snöbollsbusken är en steril underart till olvon.

Mitt emot, på södra sidan av vägen står två äppelträd med vinbär under. En gigantisk **snöbollsbuske**, *Viburnum opulus* 'Roseum', står också här. Snöbollsbusken är en steril underart till **olvonbuske**, *Viburnum opulus* (Lindman, 1974, band 8), som förvisso växer vilt i Sverige, men har sedan länge odlats som prydnadsbuske. Enligt Linné är olvon det uppländska namnet på växten medan den i Blekinge kallas för ugglerönn (Den virtuella floran). Inte sällan kallas även olvon för snöbollsbuske, men de två skiljer sig åt utseendemässigt. Olvonens blomsterkorgar är platta med vita blommor i krans medan

Figur 132. Olvonens blomsterkorgar är platta med vita blommor i krans medan snöbollsbusken har blommorna i bollar.

snöbollsbuskens, precis som namnet låter antyda har blommorna i bollar. Blommorna hos den senare är först blekt limegröna för att senare under blomningen övergå i helvitt. Snöbollsbusken finns omnämnd i dansken Blocks "*Horticultura Danica*" från 1647 och blev vanlig i de svenska allmogeträdgårdarna under 1800-talet (Minnhagen-Alvsten *et al*, 1996). Olvonbuskens tämligen hårda och lättklivna trä har använts av skomakare till skopliggar och i Norge har man gjort vävskedar av det (Bolin, 1949).

Bredvid snöbollsbusken växer ett buskage med blekgul **tok**, *Dasiphora fruticosa*, som i Sverige växer vild endast på Öland och Gotland (Lindman, 1974, band 5). Token är mycket torktålig och planteras ofta i parker och trädgårdar. Ett antal hybrider, namnsorter och närstående asiatiska arter förekommer i handeln. Förvildade exemplar av odlade tokar kan påträffas i olika delar av landet och vilka sorter det rör sig om är ofta mycket svårt att avgöra. Det svenska namnet tok omtalas redan av Linné, som i sin *Carl Linnæi öländska och gotländska resa år 1741* skriver att "*Tok kallas på Öland en buske, som i hela världen är mycket rar*" (Den virtuella floran).

Figur 133. I Sverige växer token vild endast på Öland och Gotland.

Runt token växer **stormhatt**, *Aconitum napellus*. Stormhatten, är troligen den mycket hårdiga sort med mörkblå blommor som odlats vid torp sedan länge (Walfridson, 2002). Den har många folkliga namn som blå duva, blåfågel, blåmunk, blåhatt, munkhätta, jungfru Marie sko, häst och vagn, venusvagn, och duvvagn. Släktnamnet kommer av grekiskans *aconitos* som kommer av *akos* som betyder gift och *notos* som betyder sydvästvind. Denna vind är känd för att ge regn och översättningen blir därför giftvätska (Nielsen, 1991). Växten uppstod enligt den grekiska mytologin då underjordens trehövdade vakhund Kerberos första gången fick se dagsljuset. Han blev då så rädd att han fick fradga i munnen och ur denna uppstod stormhatten (Carlberg, 1988). Asaguden Tor använde sig av stormhatt i strider med vargarna och ännu heter växten *wolf's bane* på engelska (Walfridson, 2002) och samerna kallar den vargdöd (Beyron, 1977). Stormhatten är en av de giftigaste växter som finns. Allt är giftigt på den, till och med ståndarmjölet (Berglund, 2004). Akonitin, den giftiga alkaloid som växten innehåller, har varit känd sedan historiens gryning och verkar som ett krampgift. Symptomen på förgiftning är brännande känsla i mun och svalg, kräkningar, känselstörningar, försämrad andning och förlamning. Akonitin har använts under antiken och det var till följd av det ökande modet att giftmörda folk som kejsar Trajanus 117 e. Kr. förbjöd odlandet av stormhatt i romerska trädgårdar (Vetvicka, 1980). Därefter ansågs det vara ett simpelt gift och istället användes odört, som exempelvis dödade Sokrates. I Kina användes en blandning av stormhatt och hampa som bedövning vid trepanationer (öppning av hjärnan). På 1700-talet användes den i västerlandet, som smärtstillande och lugnande medel, likaså vid fronten under första världskriget. Stormhatt odlas än idag för läkemedelsframställning i Italien, Spanien och på Balkan (Olsson, 1982). En ofta odlad variant är **trädgårdsstormhatten**, *Aconitum x stoerckianum*.

Figur 134. Kejsar Trajanus förbjöd 117 e. Kr. odlandet av stormhatt eftersom det blivit på modet att giftmörda folk med den.

Figur 135. Fingerborgsblommans frö kan vila i marken i årtionden i väntan på en ledig plats.

Under lönnen, intill vägen står **fingerborgsblomma**, *Digitalis sp.*, som i Sverige numera är naturligt förekommande endast i Bohuslän (Minnhagen-Alvsten et al, 1996). Digitalis som den ofta kallas, är en gammal medicinalväxt från klosterträdgårdarna som i alla tider använts till att bota krämpor och läka sår. Det gäller att dosera rätt eftersom hela växten är giftig (Berglund, 2004). Redan på 1000-talet var de medicinska egenskaperna kända i England och användes mot vattusot, som ofta har ett samband med sviktande hjärta (Minnhagen-Alvsten et al, 1996). Som hjärtmedicin började fingerborgsblomman användas 1775 då "en klok gumma" gav en örtblandning bland annat innehållandes digitalis till sina hjärtsjuka patienter. Den engelske läkaren William Withering ansåg sig förstå att det var just digitalisbladen som innehöll den verksamma ingrediensen. Senare undersökningar har visat att detta antagande stämmer (Nielsen, 1991). Drogen *Folia digitalis* görs av torkade blad och var förr en

vanlig apoteksvara. Digitalis har hittills inte kunnat framställas på kemisk väg (Wallenquist, 2007). Digitalis kommer av *digitus* som betyder finger och det folkliga namnet i många länder

syftar på blomformen, fingerborg. I England kallas den *Fox glove*, rävhandske. I 1700-

talets Sverige kallades den även för klockegräs, purpurklockeblomma och fingerhatt och namnen Bjälla och biskopsmössa återfinns i botanisk 1800-tals litteratur. Linné beskrev den 1753 i *Species plantarum* och räknade den då som vild eller förvildad (Wallenquist, 2007). Fingerborgsblommans frö kan vila i marken i årtionden i väntan på en ledig plats (Berglund, 2004).

På Klubberud hittades också ett fåtal exemplar av **borstnejlika**, *Dianthus barbatus*, som ursprungligen kommer från Alperna, Balkan och Sydryssland. På 1500-talet odlades den i Holland och i Sverige omtalades den av Rudbeck då 1685. Namnet *dianthus* kommer av grekiskan *dios* och *anthos* som betyder Zeus blomma eller gudarnas blomma. *Barbatus* kommer av *barba* som betyder skägg, vilket syftar på de utstickande borstlika hylsbladen som omger blommorna. I England har växten kallats *Sweet William*, sedan 1500-talet (Elliot, 2005) ett rart namn för en skäggig herre (Wallenquist, 2007). Linné skriver att borstnejlika av gotlänningarna kallas Sarons blomster, namnet används dock senare av honom själv och andra om arten knippnejlika, *D. armeria* (Den virtuella floran). På 1600-talet utvecklades sorter med ögonfläck i blommans mitt och sådana sorter har funnits i odling sedan dess.

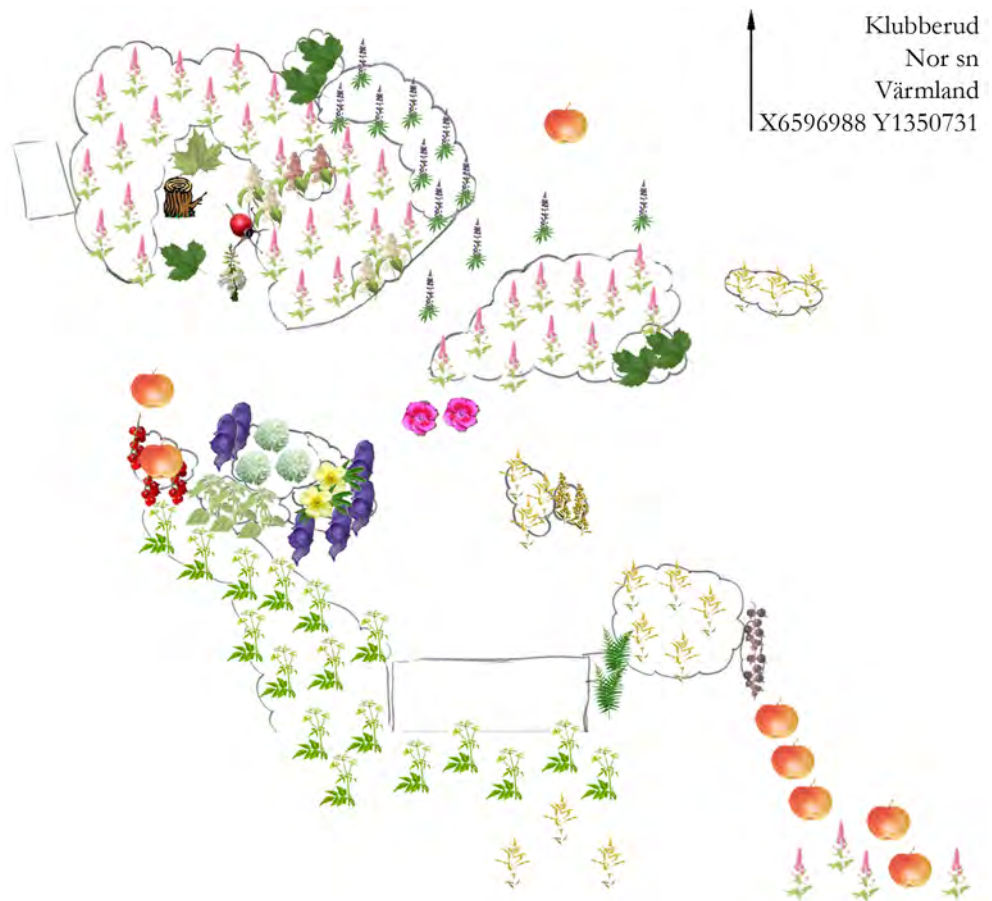
Figur 136. I England har borstnejlikan sedan 1500-talet kallats *Sweet William*, ett rart namn för en skäggig herre.

Figur 137. Gullris har en sårlikande förmåga som gjorde den till värdefull handelsvara i England på 1500-talet.

På flera ställen vid Klubberud, vid uthuset och utedasset finns **gullris**, *Solidago* sp, en växt med mycken folktro knuten till sig. Namnet anspelar på en grundmurad tro på begravda skatter i mark där det växte gullris, både sådana som lagts ner av mänskliga händer och av älvor (MacFayden & Westrup, 1982). I Sverige finns tre arter av *Solidago*-släktet; Den vilt växande *Solidago virgaurea*, **Kanadensiskt gullris**, *S. canadensis*, och **höstgullris**, *S. gigantea*. Gullriset kan användas vid problem vid urinering, gikt, reumatism, ödem, åderbrock, hemorrojder, svullna underben (Holmberg *et al*, 1999). Gullris har en sårlikande förmåga som gjorde den till värdefull handelsvara i England, innan man mot slutet av 1500-talet upptäckte att den växte vild i Hampstead och botten föll ur marknaden (MacFayden & Westrup, 1982). De kraftiga stjälkarna ansågs en gång i tiden fungera lika bra för att leta källådror som hasselgrenar.

Bortanför utedasset finns flera äppelträd, spirea och vinbär. Troligen har här legat ytterligare en husgrund längre tillbaka i tiden. Söder och väster om uthuset växer kirskaal och nässlor i stor mängd.

Figur 138. För teckenförklaring se bilaga 4 och 5.

Slutsatser

Någon närmare jämförelse mellan växtmaterialet i de olika geografiska områdena har inte gjorts inom ramen för årets projekt. Däremot kan man vid en hastig överblick konstatera att växtmaterialet inte uppvisar några stora skillnader. Detta trots olika geografiska förutsättningar som höjd över havet, odlingszoner och närhet till modern bebyggelse. Åldern på torpen och hur länge de stått övergivna varierar också. Där en växt saknas finns istället en annan och mängden och artantalet är i stort detsamma. Det finns dock några torp som förvånat med sin blomsterprakt, som Risberget i Östergötland och Klubberud i Värmland. Syren förekommer på alla torpen i Västmanland och Värmland men saknas förvånande nog vid de inventerade torpen i Östergötland och Skåne. Krusbär hittats vid alla torp utom två medan vinbär bara hittades vid fyra av torpen i Västmanland och Värmland. Vid de torp snöbär och spirea hittats har dessa brett ut sig och bildar idag snåriga buskage. Samma sak kan sägas om vintergrönan och kaprifolen som är minst sagt ”invasiva” och snart tagit över stora delar av torptunen. Vårblommade lökväxter är lika ovanliga överallt, med undantag av Östergötland.

Figur 139. Syren förekommer på alla torpen i Västmanland och Värmland men saknas förvånande nog vid de inventerade torpen i Östergötland och Skåne.

Förvånande är kanske att inte en enda pion, daglilja eller löjtnantshjärta hittats. Att en del växter försvunnit förklaras av att en del togs med redan när siste brukar flyttade från torpet, som rabarber och pioner. Andra växter försvinner när skötseln upphör, som dahlian som varje höst måste tas ur jorden till skydd för frosten och till viss del lökväxter som tulpan och narcisser. Åter andra växter har genom åren grävts upp och hamnat i grannens trädgård, som löjtnantshjärta och

krolliljor. Gemensamt för torpen är dock att det moderna skogsbrukets oförsiktiga markberedning och planterade granar tränger undan kulturväxterna.

Idag betecknas ett torp som fornlämning enligt Riksantikvarieämbetets praxis först när det är dokumenterat äldre än år 1800. Denna praxis är emellertid under utredning och det är inte omöjligt att den kommer att luckras upp så att själva årtalet inte längre kommer att avgöra om lämningen ska betraktas som fornlämning eller ej. Detta skulle så klart leda till att torplämningarna får ett givet skydd och därmed större hänsyn av skogsbruket.

Bilagor

Bilaga 1. Tabell med torpens förekomst i kartmaterialet

Västmanland, Lillhärad socken	<i>Rönningstorp</i> X6616529 Y1531445 RAÄ-nr: Lillhärad 80:1	Skattläggning 1695. LM akt 4. Namnet otydligt. Arealavmätning 1823. LM akt 2. "Rönningstorp" Generalstabskartan 1852. "Rönningstorp" 1907 års ekonomisk karta. "Rönningstorp" Laga skifte 1913-17. LM akt 48. "Rönningstorp" 1962 års ekonomiska karta. Endast namnet "Rönningstorp".
	<i>Vitmossen</i> X6611912 Y1532405 RAÄ-nr: Lillhärad 187	Geometrisk avmätning av torpet Vitmåsen 1753, A Upling. LMV T34-9:2. Storskifte 1792/94, L Horneman och J. Boman. LMV T34-9:4 och LM akt 20. "Hvitmossen". Generalstabskartan 1852. "Torp". Rågångsutstakning 1871/72. LM akt 37. "Hvitmosstorpet" 1907 års ekonomiska karta. "Hvitmossen" 1962 års ekon.karta. Namnet "Vitmossen och en uthusbyggnad.
Västmanland, Rytterne socken	<i>Linnäs</i> X6598313 Y1536193	Geometrisk karta 1701. T47-40:1 Vikhus. "Lindnäs" Gränsbestämning 1863. 19-RYT-87. "Linnäset" Generalstabsk., kartblad Västerås 1868???"Linäs" Häradsekon. kartan, kartblad Tidö 1905- 1911. "Linnäs"
	<i>Kalfstorp</i> X6596682 Y1538526	Geom. avmätning 1687. T47-35:1. "Kalfs Torp" Karta över Tidö 1788. 19-RYT-44. "Kalf" Generalstabskartan, kartblad Västerås 1868???. "Kalfstorp" Häradsekon. kartan, kartblad Tidö, 1905- 1911, "Kalfstorp"
Östergötland, Wist socken	<i>Hjortkälla</i> X6467217 Y1491910 RAÄ-nr: Vist 219:1	Häradsekon. kartan 1868-77. Skeda J112-45- 8. Namnet "Hjortkälla Jtp" markerat Ekonomiska kartan 1947. Munkebo J133-8F3i49. "Hjortkälla" med namn, ingen byggnad markerad.
	<i>Risberget</i> X6465629 Y1495897 RAÄ-nr: Vist 148:1	Häradsekon. kartan 1868-77. Sturefors J112- 45-9. Byggnader och "Risberget Jtp" markerat. Generalstabskartan 1882. Linköping J243-45-1. Torpets läge markerat. Ekonomiska kartan 1947. Sturefors J133-8F3j66. Namnet "Risberget" finns med.
	<i>Skogsstugan</i> X6465519 Y1495907	Häradsekon. kartan 1868-77. Sturefors J112-45-9. Byggnader och namnet "Skogen Jtp" markerat. Generalstabskartan 1882. Linköping J243-45-1. Torpets läge markerat. Ekonomiska kartan 1947. Sturefors J133-8F3j66. Inga markeringar för byggnader, fortfarande öppna ytor.

Skåne, Vånga socken	<i>Starka-torpet</i> X6234139 Y1410051	Generalstabskartan 1861-62 (1869). J243-10-1. Markering för torp, kan vara Starkatorpet. Häradskartan 1931. Inägorna markerade.
	<i>Slätta-Nissens</i> X6234139 Y1410051	Enskifte 1812. markering för torp och inägor. Generalstabskartan 1861-62 (1869). J243-10-1. Markering för torp. Karta ägodelning 1861. Bostadshus och ekonomi-byggnad markerade med två separata byggnader. Häradskartan 1931. Inägor samt bostadshus och ekonomibyggnad markerat i en vinkel.
	<i>Haje-Pers</i> X6234244 Y1409922	Häradskartan 1931. En konstigt vinklad grön gräns vid läget för Haje-Pers. Vid sådana gränser kan det ligga torp.
	<i>Västervik</i> X6237492 Y1413741 RAÄ-nr: <i>Vånga 95:1</i>	Geometrisk avmätning 1729. Husschablon och namnet ”Wästerwigs hemmanet”. Regionmuseet Kristianstads arkiv. Skifteskarta 1799. Hussymbol och texten ”Wästerviks”. Regionmuseet Kristianstads arkiv. Generalstabskartan 1869. Karlshamn J243-10-1. Namnet Westervik samt symbol för gård. Häradsekon. kartan 1926-34. Olofström J112-3-31. Namnet Västervik samt åker och äng markerade. Ekonomiska kartan 1972-73. Skärnsås J133-3E7c75. Namnet Västervik.
Värmland, Nor socken	<i>Lilla Bäckelid</i> X6593981 Y1356158 RAÄ-nr: <i>Nor 77:1</i>	Häradsekon. kartan 1883-95. Grava J112-71-12. ”L Bäckelid T”, hussymbol samt inägor. Generalstabskartan 1888. Karlstad J243-71-1. ”Bäckelid L” och torpsymbol. Ekonomisk kartan 1962. Trossnäs Ji33-10D8b65. Platsen heter nu ”Bynke”, markerad med hussymbol och inägor.
	<i>Berg</i> X6594660 Y1356516 RAÄ-nr: <i>Berg 105:1</i>	Häradsekon. kartan 1883-95. Grava J112-71-12. ”Berg T”, hussymbol samt inägor, minst 3 ytterligare byggnader. Generalstabskartan 1888. Karlstad J243-71-1. ”Berg” torpsymbol vid vägs ände. Ekonomiska kartan 1962. Endast platsen benämns Berg.
	<i>Norra Mossänden</i> X6597237 Y1351008	Häradsekon. kartan 1883-95. Edsvalla J112-71-11. ”Mossänden 3 G”. Hussymbol och inägor. Generalstabskartan 1888. Karlstad J243-71-1. ”Mossänden” och tre gårdssymboler. Ekonomiska kartan 1962. Mossänden, Det nu stående torpet – mellersta Mossänden – finns markerat.
	<i>Klubberud</i> X6596899 Y1350731	Häradsekon. kartan 1883-95. Edsvalla J112-71-11. ”Klubberud G” samt hussymbol och inägor. Generalstabskartan 1888. Karlstad J243-71-1. ”Mossänden” och tre gårdssymboler. Ekonomiska kartan 1962. Klubberud finns markerat med hus och en ekonomibyggnad.

Bilaga 2. Tabell över vilka torp växterna återfunnits vid

	Västmanland				Östergötland			Skåne		Värmland			
	Rönningstorp	Vitmossen	Linnäs	Kalvstorp	Hjortkälla	Risberget	Skogstorp	Slätta-Nissens	Västervik	Lilla Bäckelid	Berg	N. Mossänden	Klubberud
Dryopteridaceae													
Träjon	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	
Liliaceae													
Brandlilja					X	X							
Hyacinthaceae													
Pärlhyacint		X											
Amaryllidaceae													
Påsk/ Pingstlilja		X						X					
Snödroppe								X					
Fagaceae													
Ek			X		X		X			X			
Corylaceae													
Hassel								X	X				
Ulmaceae													
Alm	X												
Cannabaceae													
Humle		X							X				
Urticaceae													
Nässlor	X			X	X	X	X	X	X	X	X		X
Polygonaceae													
Rabarber												X	
Caryophyllaceae													
Borstnejlika													X
Ranunculaceae													
Akleja			X	X			X						
Stormhatt													X
Berberidaceae													
Berberis		X					X						
Brassicaceae													
Trädgårdsnattviol		X				X							
Crassulaceae													
Kärleksört					X	X	X						
Grossulariaceae													
Krusbär	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		
Måbär	X	X	X										
Vinbär		X								X	X		X
Hydrangeaceae													
Schersmin				X									

	Rönningstorp	Vitmossen	Linnäs	Kalvstorp	Hjortkälla	Risberget	Skogstorp	Slättra-Nissens	Västervik	Lilla Bäckelid	Berg	N. Mossänden	Klubberud
Rosaceae													
Äpple		X				X		X					X
Vildapel			X	X	X	X			X			X	
Oxbär							X						
Hagtorn									X				
Plommon /krikon	X			X	X	X							
Körsbär				X	X					X		X	
Tok													X
Ros		X	X		X	X	X	X	X	X			
Spirea												X	X
Fabacea													
Lupin													X
Aceraceae													
Lönn			X										X
Rhamnaceae													
Getapel						X							
Malvaceae													
Malva						X		X					
Araliaceae													
Murgröna								X					
Apiaceae													
Kummin					X								
Kirskål	X			X	X		X			X			X
Oleaceae													
Syren	X	X	X	X						X	X	X	X
Ask								X	X				
Convolvulaceae													
Åkervinda		X											
Apocynaceae													
Vintergröna			X		X	X		X					
Scrophulariaceae													
Fingerborgs- blomma													X
Caprifolaceae													
Druvfläder		X								X	X		
Olvon		X					X						X
Kaprifol			X			X							
Snöbär	X	X				X							
Campanulaceae													
Knölklocka						X							
Asteraceae													
Renfana						X							
Pestskråp			X										
Gullris		X											X
Höstaster		X											

Bilaga 3. Tabell vid vilket torp växterna beskrivs

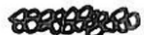
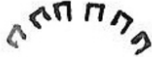

Svenskt namn	Vetenskapligt namn	Beskrivs vid torp	Sida
Akleja	<i>Aquilegia vulgaris</i>	Skogsstugan	50
Alm	<i>Ulmus glabra</i>	Rönningstorp	17
Apel	<i>Malus sylvestris</i>	Slätta-Nissens	60
Ask	<i>Fraxinus excelsior</i>	Västervik	69
Berberis	<i>Berberis vulgaris</i>	Skogsstugan	51
Borstnejlika	<i>Dasiphora fruticosa</i>	Klubberud	90
Brandlilja	<i>Lilium bulbiferum</i>	Risberget	47
Druvfläder	<i>Sambucus racemosa</i>	Lilla Bäckelid	73
Ek	<i>Quercus robur</i>	Berg	78
Fingerborgsblomma	<i>Digitalis sp.</i>	Klubberud	89
Getapel	<i>Rhamnus cathartica</i>	Risberget	46
Gullris	<i>Solidago sp.</i>	Klubberud	90
Hagtorn	<i>Crataegus sp.</i>	Västervik	68
Hassel	<i>Corylus avellana</i>	Västervik	68
Humle	<i>Humulus lupulus</i>	Västervik	67
Höstaster	<i>Aster novi-belgii</i>	Vitmossen	22
Kaprifol	<i>Lonicera caprifolium</i>	Linnäs	27
Kirskål	<i>Aegopodium podagraria</i>	Kalvstorp	33
Knölklocka	<i>Campanula rapunculoides</i>	Risberget	47
Krikon	<i>Prunus domestica</i>	Risberget	45
Krusbär	<i>Ribes uva-crispa</i>	Berg	78
Kummin	<i>Carum carvi</i>	Hjortkälla	42
Kärleksört	<i>Sedum telephium</i>	Hjortkälla	42
Körsbär	<i>Prunus avium</i>	Lilla Bäckelid	74
Lupin	<i>Lupinus polyphyllus</i>	Klubberud	87
Lönn	<i>Acer platanoides</i>	Klubberud	87
Malva	<i>Malva sp.</i>	Slätta-Nissens	59
Murgröna	<i>Hedera helix</i>	Slätta-Nissens	59
Måbär	<i>Ribes alpinum</i>	Berg	78
Nypon	<i>Rosa sp.</i>	Hjortkälla	41
Nässlor	<i>Urtica dioica</i>	Kalvstorp	34
Olvon	<i>Viburnum opulus</i>	Klubberud	88
Oxbär	<i>Cotoneaster sp.</i>	Skogsstugan	51
Pestskräp	<i>Pestisites hybridus</i>	Linnäs	27
Pingst/påsklilja	<i>Narcissus sp.</i>	Vitmossen	23
Plommon	<i>Prunus domestica</i>	Rönningstorp	18
Pärlhyacint	<i>Muscari botryoides</i>	Vitmossen	23
Rabarber	<i>Rheum rhubarbarum</i>	Norra Mossänden	83
Renfana	<i>Tanacetum vulgare</i>	Risberget	46
Schersmin	<i>Philadelphus sp.</i>	Kalvstorp	34
Snöbär	<i>Symphoricarpos albus</i>	Rönningstorp	17
Snödroppe	<i>Galanthus nivalis</i>	Slätta-Nissens	60
Spirea	<i>Spiraea sp.</i>	Norra Mossänden	83
Syren	<i>Syringa vulgaris</i>	Lilla Bäckelid	73
Tok	<i>Dianthus barbatus</i>	Klubberud	88

Trädgårdsnattviol	<i>Hesperis matronalis</i>	Vitmossen	22
Träjon	<i>Dryopteris filix-mas</i>	Rönningstorp	18
Vinbär	<i>Ribes sp.</i>	Berg	78
Vintergröna	<i>Vinca minor</i>	Linnäs	26
Åkervinda	<i>Convolvulus arvensis</i>	Vitmossen	22

Bilaga 4. Teckenförklaring växterna

Vetenskapligt namn	Svenskt namn	Vetenskapligt namn	Svenskt namn
<i>Dryopteris filix-mas</i>	Träjon 	<i>Lupinus polyphyllus</i>	Lupin
<i>Lilium bulbiferum</i>	Brandlilja 	<i>Acer platanoides</i>	Lönn
<i>Muscari botryoides</i>	Pärthyacint 	<i>Rhamnus cathartica</i>	Getapel
<i>Narcissus poeticus</i>	Pingstlilja 	<i>Malva sp.</i>	Malva
<i>Galanthus nivalis</i>	Snödroppe 	<i>Hedera helix</i>	Murgröna
<i>Quercus robur</i>	Ek 	<i>Carum carvi</i>	Kummin
<i>Corylus avellana</i>	Hassel 	<i>Aegopodium podagraria</i>	Kirskål
<i>Ulmus glabra</i>	Alm 	<i>Syringa vulgaris</i>	Syren
<i>Humulus lupulus</i>	Humle 	<i>Fragaria vesca</i>	Åsk
<i>Urtica dioica</i>	Nässla 	<i>Convolvulus arvensis</i>	Åkervinda
<i>Rheum rhabarbarum</i>	Rabarber 	<i>Vinca minor</i>	Vintergröna
<i>Dianthus barbatus</i>	Borstnejlika 	<i>Digitalis purpurea</i>	Fingerborgsblomma
<i>Aquilegia vulgaris</i>	Akleja 	<i>Sambucus sp.</i>	Fläder
<i>Aconitum sp.</i>	Stormhatt 	<i>Viburnum opulus</i>	Olvon
<i>Berberis vulgaris</i>	Berberis 	<i>V. opulus 'Rosenm'</i>	Snöbollsbuske
<i>Hesperis matronalis</i>	Trädgårdsnattviol 	<i>Lonicera caprifolium</i>	Kaprifol
<i>Sedum telephium</i>	Kärleksört 	<i>Symphoricarpos albus</i>	Snöbär
<i>Ribes uva-crispa</i>	Krusbär 	<i>Campanula rapunculooides</i>	Knölklocka
<i>Philadelphus coronarius</i>	Schersmin 	<i>Tanacetum vulgare</i>	Renfana
<i>Malus domestica</i>	Äpple 	<i>Symphoricarpos hybridus</i>	Pestskräp
<i>Cotoneaster sp.</i>	Oxbär 	<i>Solidago sp.</i>	Gullris
<i>Crataegus laevigata</i>	Hagtorn 	<i>Aster novi-belgii</i>	Höstaster
<i>Prunus domestica</i>	Plommon/Krikon 		
<i>Prunus avium</i>	Körsbär 		
<i>Dasiphora fruticosa</i>	Tök 		
<i>Rosa sp.</i>	Nypon 		
<i>Spirea sp.</i>	Spirea 		

Bilaga 5. Teckenförklaring bebyggelselämningarna

	Grundlämning av natursten
	Ruin eller grund av cement
	Ungefärligt läge för borttagen husgrund
	Spismursröse
	Brunn,stensatt eller cementerad
	Stensködd kant
	Stenmur
	Begränsning av berg i dagen
	Grop
	Stenblock

Bilaga 6. Referenslista foto

- Sid. 9, figur 4: foto Stefan Thulin, Nedervi soldattorp, Lillhärad. 2004.
Sid. 9, figur 5: foto Joseфина Sköld Vintergröna vid Linnäs, Tidö. 2007.
Sid. 10, figur 6: foto Sköld. Oskiftad åkermark, Polen. 2000.
Sid. 11, figur 7: foto Sköld. Krusbärstaggas vid Slätta-Nissens, Vånga. 2007.
Sid. 14, figur 8: foto Sköld. Katarina Frost guidas på Vallby. 2007.
Sid. 16, figur 10: foto Eva Timm. Rönningstorp, Slagårda. VLM: A4632. 1901-1912.
Sid. 16, figur 11: foto Stefan Thulin. Rönningstorp. 2004.
Sid. 17, figur 12: foto Sköld. Nyupptäck förrådsgrop, Rönningstorp. 2007.
Sid. 17, figur 13: foto Sköld. Snöbär vid Tegelviken, Tidö. 2006.
Sid. 17, figur 14: foto Sköld. Almfrö vid Tegelviken, Tidö. 2006.
Sid. 18, figur 15: foto Sköld. Målarplommon vid Rönningstorp, 2004.
Sid. 18, figur 16: foto Sköld. Ormbunkar vid Skogsstugan, Vist. 2007.
Sid. 20, figur 18: foto Sköld. Grundstenarna vid Vitmossen, Lillhärad. 2007.
Sid. 20, figur 19: foto Okänd. Ekonomibygnad, Vitmossen, Lillhärad. Okänt.
Sid. 21, figur 20: foto Eva Timm, Vitmossen, Nedervi. VLM: A4625. 1901-1912.
Sid. 21, figur 21: foto Stefan Thulin, Vitmossen, Lillhärad. 2004.
Sid. 22, figur 22: foto Sköld. Trädgårdsnattviol, Vitmossen, Lillhärad. 2007.
Sid. 22, figur 23: foto Sköld. Höstaster, Vitmossen, Lillhärad. 2007.
Sid. 23, figur 24: foto Sköld. Pingstliljor, Vitmossen, Lillhärad. 2005.
Sid. 23, figur 25: foto Sköld. Pärlhyacint, Vitmossen, Lillhärad. 2005.
Sid. 23, figur 26: foto Sköld. Att rita upp en grund, Vitmossen, Lillhärad. 2007.
Sid. 26, figur 30: foto Sköld. Husgrunden på Linnäs, Tidö. 2006.

Sid. 26, figur 31: foto Sköld. Vintergröna, Linnäs, Tidö. 2007.
 Sid. 27, figur 32: foto Sköld. Pestskråp, blad, Linnäs, Tidö. 2006.
 Sid. 27, figur 33: foto Sköld. Pestskråp, blommor, Linnäs, Tidö. 2006.
 Sid. 28, figur 34: foto Sköld. Vildkaprifol, norra Koppartorp, Vånga. 2007.
 Sid. 28, figur 35: foto Sköld. Kaprifol, Vist. 2007.
 Sid. 29, figur 37: foto Sköld. Vägen till Kalvstorp, Tidö. 2006.
 Sid. 30, figur 40: foto Sköld. Husgrunden vid Kalvstorp, Tidö. 2006.
 Sid. 31, figur 41: foto Okänd. Äldre Kalvstorp, Tidö. Rytterne hemb.f. torpinv. 1925.
 Sid. 31, figur 42: foto Okänd. Yngre Kalvstorp, Tidö. Rytterne hemb.f. torpinv.
 Sid. 32, figur 43: foto Okänd. Axel i båten, Kalvstorp, Tidö. Rytterne hemb.f. torpinv.
 Sid. 32, figur 44: foto Okänd. Kohagen, Kalvstorp, Tidö. Rytterne hemb.f. torpinv.
 Sid. 33, figur 45: foto Sköld. Utsikt från Kalvstorp, Tidö. 2006.
 Sid. 33, figur 46: foto Sköld. Kirskål vid Kalvstorp, Tidö. 2006.
 Sid. 34, figur 47: foto. Sköld. Nässla vid Tegelviken. 2005.
 Sid. 34, figur 48: foto Sköld. Schersmin vid Kalvstorp. 2007.
 Sid. 36, figur 50: foto Ingemar Österberg. Kursdeltagare Fornhemmet, Vist. 2007.
 Sid. 38, figur 53: foto Sköld. Hjortkälla idag, Vist. 2007.
 Sid. 39, figur 54: foto Sköld. Nypon vid Klubberud, Nor. 2007.
 Sid. 41, figur 55: foto Sköld. Nypon vid Vitmossen, Lillhärad. 2007.
 Sid. 41, figur 56: foto Sköld. Nypon vid Vitmossen, Lillhärad. 2007.
 Sid. 42, figur 57: foto Sköld. Kummin vid Hjortkälla, Vist. 2007.
 Sid. 42, figur 58: foto Sköld. Kärleksört vid Björnö, Tidö. 2006.
 Sid. 45, figur 60: foto Sköld. Ingmar och Ingmar vid Risberget, Vist. 2007.
 Sid. 45, figur 61: foto Sköld. Krikon vid Risberget, Vist. 2007.
 Sid. 46, figur 62: foto Sköld. Getapel vid Risberget, Vist. 2007.
 Sid. 46, figur 63: foto Sköld. Renfana vid Fallet, Riddarhyttan. 2005.
 Sid. 46, figur 64: foto Sköld. Munkrenfana Gamla Linköping. 2007.
 Sid. 47, figur 65: foto Sköld. Brandlilja vid Risberget, Vist. 2007.
 Sid. 47, figur 66: foto Sköld. Kursdeltagare vid Risberget, Vist. 2007.
 Sid. 50, figur 69: foto Sköld. Jordkällaren vid Skogsstugan, Vist. 2007.
 Sid. 50, figur 70-72: foto Sköld. Aklejer vid Kopparbo, Riddarhyttan. 2005.
 Sid. 51, figur 73: foto Sköld. Oxbär vid Skogsstugan, Vist. 2007.
 Sid. 51, figur 74: foto Sköld. Berberis vid Skogsstugan, Vist. 2007.
 Sid. 54, figur 77: foto Sköld. Var stod fotografen? Starka-torpet, Vånga. 2007.
 Sid. 55, figur 78: foto Okänd. Starka-torpet, Vånga. 1920-talet.
 Sid. 55, figur 79: foto Sköld. Starka-torpet idag, Vånga. 2007.
 Sid. 56, figur 80: foto Okänd. Innevånare Slätta-Nissens, Vånga. 1915.
 Sid. 57, figur 82: foto Sköld. Lusetorget vid Slätta-Nissens, Vånga. 2007.
 Sid. 57, figur 83: foto Sköld. Fägatan vid Slätta-Nissens, Vånga. 2007.
 Sid. 58, figur 84: foto Sköld. Jordkällaren vid Slätta-Nissens, Vånga. 2007.
 Sid. 59, figur 85: foto Sköld. Malva vid Månsses, Vånga. 2007.
 Sid. 59, figur 86: foto Sköld. Murgröna vid Slätta-Nissens, Vånga. 2007.
 Sid. 60, figur 87: foto Sköld. Snödroppe vid Vadstena klosterkyrka, 2008.
 Sid. 60, figur 88: foto Sköld. Vildapel vid Risberget, Vist. 2007.
 Sid. 62, figur 90: foto Sköld. Stenmur vid Haje-Pers, Vånga. 2007.
 Sid. 63, figur 91: foto Sköld. Bröderna Olssons föräldrahem, Vånga. 2007.
 Sid. 64, figur 92: foto Okänd. Haje-Pers, Vånga. 1919-?.
 Sid. 64, figur 93: foto Solvig Oredsson. Haje-Pers, Vånga. 2008.
 Sid. 66, figur 95: foto Sköld. Månsses, Vånga. 2007.
 Sid. 67, figur 96: foto Sköld. Västervik, Vånga. 2007.
 Sid. 67, figur 97: foto Sköld. Humle, Vallby, Västerås. 2007.
 Sid. 68, figur 98: foto Sköld. Hassel, Västerås. 2007.
 Sid. 68, figur 99: foto Sköld. hasselbuske vid Slätta-Nissens, Vånga. 2007.
 Sid. 69, figur 100: foto Sköld. Ask, Vånga. 2007.
 Sid. 72, figur 103: foto Sköld. Lilla Bäckelid, Nor. 2007.
 Sid. 72, figur 104: foto Sköld. Ladugården, Lilla Bäckelid, Nor. 2007.

Sid. 73, figur 105: foto Sköld. Syren, Lilla Bäckelid, Nor. 2007.
Sid. 73, figur 106: foto Sköld. Druvfläder vid Skogsstugan. 2007.
Sid. 74, figur 107: foto Sköld. Körsbär, Lilla Bäckelid, Nor. 2007.
Sid. 76, figur 105: foto Sköld. Genomgång, Berg, Nor. 2007.
Sid. 77, figur 111: foto Okänd. Berg, Nor. Okänt.
Sid. 77, figur 112: foto Sköld. Berg idag, Nor. 2007.
Sid. 78, figur 113: foto Sköld. Krusbär vid Hjortkälla, Vist. 2007.
Sid. 78, figur 114: foto Sköld. Ek vid Berg, Nor. 2007.
Sid. 79, figur 115: foto Sköld. Inprickning vid Berg, Nor. 2007.
Sid. 81, figur 117: foto Sköld. Fikapaus, Norra Mossänden, Nor. 2007.
Sid. 82, figur 118: foto Okänd. Norra Mossänden, Nor. Okänt.
Sid. 82, figur 119: foto Sköld. Norra Mossänden idag, Nor. 2007.
Sid. 83, figur 120: foto Sköld. Spirea vid Klubberud, Nor. 2007.
Sid. 83, figur 121: foto Sköld. Rabarber vid Norra Mossänden, Nor. 2007.
Sid. 85, figur 123: foto Christina Svensson. Ekonomibygnad Klubberud, Nor. 2007.
Sid. 86, figur 125: foto Okänd. Klubberud. Bild kulturhist. inv. Karlstads kn. 1976-78.
Sid. 86, figur 126: foto Okänd. Klubberud, Nor. Okänt.
Sid. 87, figur 127: foto Sköld. Lupin vid Mellersta Mossänden, Nor. 2007.
Sid. 87, figur 128: foto Sköld. Lönn vid Klubberud, Nor. 2007.
Sid. 87, figur 129: foto Sköld. Lönn vid Vitmossen, Lillhärad. 2007.
Sid. 88, figur 130: foto Sköld. Snöbollsbuske vid Klubberud, Nor. 2007.
Sid. 88, figur 131: foto Sköld. Olvon vid Klubberud, Nor. 2007.
Sid. 88, figur 132: foto Sköld. Tok vid Klubberud, Nor. 2007.
Sid. 89, figur 133: foto Sköld. Stormhatt vid Liljanstorp, Lillhärad. 2004.
Sid. 89, figur 134: foto Sköld. Digitalis vid Klubberud, Nor. 2007.
Sid. 90, figur 135: foto Sköld. Borstnejlika vid Klubberud, Nor. 2007.
Sid. 90, figur 136: foto Sköld. Gullris vid Klubberud, Nor. 2007.
Sid. 92, figur 138: foto Sköld. Syren vid Linnäs, Tidö. 2006.

Förkortningar

LM= Lantmäteriet, Västerås.

LMV= Lantmäteriverket, Gävle.

POM= Programmet för Odlad Mångfald

RA= Riksarkivet, Stockholm.

SOFI= Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.

VLM= Västmanlands läns museum, Västerås.

Länkar

Ortnamnsregistret, **SOFI**, www2.sofi.se/SOFIU/topo1951/_cdweb/index.htm

POM (programmet för odlad mångfald) www.pom.info

Riksförbundet Svensk Trädgård med zonkarta. www.tradgard.org

Vallby friluftsmuseum. www.vallbyfriluftsmuseum.se

Brandverket www.brandverket.se

Referenser

Muntliga och skriftliga uppgifter

Östergötland

Ingmar Carlsson, Wist hembygdsförening.

Skåne

Helgesson, Bertil, arkeolog, Regionmuseet i Kristianstad.

Jonasson, Elisabet

Olsson, Eric och Britt

Olsson, Rune

Oredsson, Solvig, Oppmanna-Vånga hembygdsförening, uppgifter från flera personer som muntligt och/eller skriftligt berättat om trakten.

Värmland

Västlund, Nils

Litteratur

Almgren, G., Jarnemo, L., Rydberg, D., 2003. *Våra ädla lövträd*. Trelleborg.

Andréasson, A. 2007. *Trädgårdshistoria för inventerare.*, Lund.

Andersson, K & Anderö, H., 2006. *Ordbok för släktforskare*. Finland.

Armfelt-Hansell, Ö. 1969. *Bärboken.*, Stockholm.

Berglund, K. 2004. *Längtans blommor - Om gammaldags trädgårdsväxter*. Värnamo.

Betänkande angående torpareklassens tillbakagång. Afgjivet den 6 maj 1911 utaf de af chefen för Kungl. Jordbruksdepartementet enligt nådigt bemyndigande tillkallade sakkunnige. Stockholm.

Beyron, U. 1977. *Blommor från mormors tid*. Stockholm.

Bolin, L. 1949. *Blommorna och människan*. Stockholm.

Bäck, K. 1992. *Början till slutet. Laga skifte och torpbebyggelsen i Östergötland 1827-65*. Klockrike.

Carlberg, B. 1988. *Gömda växter i glömda trädgårdar*. Stockholm.

Carlsson, I. et al. 2001. *Hjortkälla i Wist socken*. Wist hembygdsförening och Linköpingsortens JUF-avdelning. Skrift sammanställt av studiegrupp. 2001.

Corneliusson, J. 1997. *Växternas namn*. Stockholm.

Den virtuella floran. 2007. <http://linnaeus.nrm.se/flora/welcome.html>

Elgeskog, V. 1945. *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet. En agrarhistorisk studie*. Lund.

Elliot, B. 2005. *Trädgårdsväxternas kulturhistoria. Flora*. Stockholm.

Engström, R. 2007. *Att inventera rosor, en handledning*. Alnarp.

Hamilton, H. 1995. *Arvet – Bilder och röster från ett fjärran land*. Skogens hus, Täby.

Henriksson, J. 1996. *Växterna i de gamlas föreställningar seder och bruk*. Stockholm

Holmberg, P., Eklöf, M-L., Pedersen, A. 1999. *Vanliga vilda växter till mat, krydda, hälso- och kroppsvård*. Svenska turistföreningen.

Holzhausen, A. 1935. *Holzhausens småböcker om trädgårdsodling, 1. Trädgårdens träd och buskar*. Stockholm.

Hoppe, E. 1992. *Örter – Odling och användning*. Spanien.

Jansson, E. 1948. *Stencil om medicinalväxtsamlaren Emil Janssons arbeten*. Lokstallet, Riddarhyttan.

Krok, Th.O.B.N. & Almquist, S. 1994. *Svensk flora – fanerogamer och ormbunksväxter*. 28:e upplagan, Falköping.

- Klang, T.** 1997. *Tidöminnen: Thore Klang berättar om folket och livet kring godset på 1910-, 1920-, och 1930-talen.* (utskrift av bandade intervjuer 1994-10-12 samt 1994-06-12). Västmanlands läns museum.
- Larsson, U.** 1997. *Ställen i Nor. Glömda och gömda gårdar, torp, stugor och andra smånamn i Rudsta, Utterud och Hornnäs.* Resultat från en torpinventering sammanställd av Ulla Larsson. Nors Hembygdsförening.
- Larsson, U & Olsson, B.** 1993. *Ställen i Nor. Glömda och gömda gårdar, torp, stugor och andra smånamn i den östra delen med bl a Trossnäs, Mellerud och Mellerudstorp.* Resultat från en torpinventering sammanställd av Ulla Larsson, Mellerud och Bertil Olsson, Gustafsberg. Nors Hembygdsförening.
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora, band 3.* Wahlström & Widstrand. Stockholm.
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora, band 4.* Wahlström & Widstrand. Stockholm.
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora, band 5.* Wahlström & Widstrand. Stockholm.
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora, band 6.* Wahlström & Widstrand. Stockholm.
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora, band 7.* Wahlström & Widstrand. Stockholm.
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora, band 8.* Wahlström & Widstrand. Stockholm.
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora, band 9.* Wahlström & Widstrand. Stockholm.
- Lindvall, A. & Lindvall, G.** 1997. *Mat sinnlighet hälsa Örtor skönhet dryck inspiration väldoft.* Bra Böcker AB.
- Lindqvist, N.** 1926. Bjärka-Säby ortnamn.
- MacFayden, D. & Westrup, J. P.** 1982. *Blommor ur örtagården.* Bokförlaget Trevi.
- Malmgren, U.** 1978. *Från timjan till tok – ett bidrag till de i Västmanland odlade och förvildade växternas invandringshistoria.* Västmanlands fornminnesförening årsskrift LVI 1978.
- Minnhagen-Alvsten, M., Johansson, K., Jönsson, J.** 1996. *Arvet – trädgårdens glömda skatter,* Lund.
- Moberg, W.** 1970. *Utvandrarna.* Stockholm.
- Mossberg, B. & Stenberg, L.** 2003. *Den nya Nordiska floran.* Norge.
- Nielsen, H.** 1991. *Läkeväxter förr och nu.* Borås.
- Nilsson, A.** 1989. *Våra päron-, plommon- och körsbärssorter.* Nordiska Genbanken. Karlebo Förlag AB.
- Nilsson, A.** 1986. *Våra äppelsorter.* Italien.
- Nyström, S.** 2003. *Smånamn och andra ortnamn.* Riksantikvarieämbetet. Västerås.
- Olsson, S.** (Projektledning). 1982. *Örtmedicin och växtmagi.*, Stockholm.
- Paulsson, E.** 1943. *Torp och torpare under 200 år i Vittsjö socken.* Svantesson Boktryckeri. Hässleholm.
- RytterneFörsamlingsbok.** 1910. Uppsala landsarkiv.
- Rytterne hembygdsförening.** 1970-tal. *Torpinventering.*
- Rytterne Arkiv** Volym 207 – 208. Riksarkivet. Tidö gårdsarkiv.
- Sjöbeck, M.** 1932. *Löväng och trädgård.* Stockholm.
- Sjövist, H. & Sköld, J.** 2006. *Kulturväxter i slottets skugga – om 1700-talstjappor på Tidö.* Kulturmiljövård Mälardalen, Rapport 2007:14. Västerås.
- Sköld, J. & Åman, E.** 2004. *Krusbär eller måbär – Vem bryr sig?.* VLM, Kulturmiljöavdelningen, rapport A 2004:A61. Västerås.
- Sköld, J. & Åman, E.** 2005. *Riddarhyttan – En plats för vila och ro?.* VLM, Kulturmiljöavdelningen, rapport A 2005:A56. Västerås.
- Svedjemyr, O.** 1983. *Ödetorpsflora i Malexander.* Svensk Botanisk tidskrift 77:235-240. Stockholm.
- Svedjemyr, O.** 1986. *Ödetorp och torpväxter i Malexander.* Svensk Botanisk tidskrift 80:9-15. Stockholm.
- Vetvicka, V.** 1980. *En handbok i färg om vilda blommor på åker, äng och i skog.* Nybloms förlag. Tjeckoslovakien.
- Walfridson, M.** 2002. *Stora boken om perenner.* Italien.
- Wallenquist, I.** 2007. *Våra älskade torpväxter och hur vi odlar dem.* Italien.
- Welinder, S.** 2007. *Torpens arkeologi.* Riksantikvarieämbetet förlag, Stockholm.